

Johan Gyllenstiernas program för 1680 års riksdag.

I.

Det yttre händelseförloppet på 1680 års riksdag är i sina huvuddrag välkänt. De tre stora frågor som avgjordes, förmyndarräfsten, reduktionen och rådets degradering, togs upp till behandling i tur och ordning. I intet fall var det konungen, som officiellt tog första steget. Frågorna väcktes till liv till synes appropå under diskussioner i ståndens plena.

I anledning av diskussionen om bevillning till flottan fällde Hans Wachtmeister den 6 oktober på Riddarhuset orden, »att om räkenskapen gjordes för administrationen uti Kungl. Maj:ts omyndiga år, så torde utvägar finnas, att ingen eller fast ringa kontribution härefter behöves, efter såsom det omöjeligen kan annorlunda vara, än att riket efter så många års fred måtte hava samlat något i förråd och sammanlagt en vacker fond av medel». Under den fortsatta diskussionen yrkade Wachtmeister direkt på »att den stora kommissionen måtte komma fram och visa deras arbete. Ständerna hava alltid måst bidra; riket haver haft fred uti många år. Om det ses noga därefter, så töra medel finnas».

Wachtmeisters inlägg resulterade i ett formligt förslag från adeln, vari präster och borgare den 7 oktober instämde. Tvenne dagar senare, den 9 oktober, meddelade lantmarskalcken, Klas Fleming, att Karl XI givit sitt medgivande till åtgärden. Kommissionens redogörelse skulle få föredragas i sekreta utskottet. I en skrivelse den 13 oktober framhöll sekreta utskottet, att man hoppades, att räfsten mot förmyndarna snart måtte bringas till ett slut. Visserligen föreföll det, som om förmyndarna voro skyldiga en hel del, men

man ville ej döma dem ohörda. Wachtmeister och hans meningsfränder voro ej nöjda med denna formulering. Man försökte på Riddarhuset vid sidan om sekreta utskottets skrivelse få till stånd en muntlig anhållan hos konungen, vari skulle begäras, att ständerna skulle få utse »en fullmyndig rätt», som skulle döma över förmyndarna.

Detta tilläggsförslag avvisades emellertid på Riddarhuset. Men konungen fann nu en utväg att i sak helt ställa sig på Wachtmeisters sida. Han lät meddela, att ständerna själva skulle få utse domare mot förmyndartidens regering och råd. Den 15 oktober kungjordes denna konungens vilja på Riddarhuset. Därmed var i realiteten frågan avgjord. Deputerade utsågos, och dessa erhöilo av ständerna försäkran om säkerhet till sina personer.

Innan diskussionen om den dömande kommissionen var definitivt avslutad, hade riksdagens andra huvudfråga, reduktionsfrågan, tagits upp. Under tiden den 11-20 oktober ha de trenne lägre stånden, synbarligen på initiativ från bönderna, talat om en anhållan hos konungen om reduktion. En dylik anhållan framlämnades även till Karl XI samt presenterades av bönderna i sekreta utskottet den 21 oktober.

I anledning av de trenne ofrälse ståndens supplik gjorde adeln framställning till Kungl. Maj:t om det olämpliga i förfaringssättet. Riddarhuset beslöt att författa en motskrift. Men under diskussionen härom framfördes kraven på reduktion även på Riddarhuset. Härvid uppskisserades det kommande reduktionsbeslutets huvuddrag av Hans Wachtmeister den 29 oktober. Därmed hade reduktionsfrågan nått fram till sin avgörande punkt.

Den i anledning av förmyndarräfsten och reduktionen fortgående tvisten mellan Riddarhusets radikala flygel och rådet gav efter riksdagens formella avslutande den 22 november anledning till det för rådets framtida ställning betydelsefulla avgörandet. Den 9 december förelåg ständernas förklaring på konungens den 7 överlämnade frågepunkter. Konungen var enligt svaret ej bunden av någon »regeringsform», endast av »Sveriges lag och laga stadgar». Bestäm-

melsen att konungen hade att »styra riket med riksens råds råde» skulle tolkas så, att konungen ensam hade beslutanderätt och själv fick avgöra, när han fann det av nöden att höra rådet. Rådet var ej att betrakta såsom medlare mellan konung och ständer.

Källorna lämna oss således en ganska god bild av vad som ägt rum på riksdagen. Det yttre händelseförloppet är klart. Däremot få vi ingen kunskap om de krafter, som stått bakom och drivit fram först diskussionerna och sedan beslutet. I den punkten ha också meningarna delvis gått i sär i den senare forskningen. Det är i huvudsak tvenne problem, som härvid stått i förgrunden. Har Karl XI och hans förtrogna under riksdagens lopp haft initiativet och stått bakom de i olika stånd plötsligt uppdykande diskussionerna i de avgörande frågorna? Härmed sammanhänger nära den andra frågan. I huru hög grad äro resultaten och händelseförloppet på 1680 års riksdag resultat av en av Johan Gyllenstierna före sin död den 10 juni uppgjord plan?

En äldre forskning svävade knappast i tvivelsmål om att det var Gyllenstiernas program, som blev verklighet på 1680 års riksdag. Fryxell slog fast, att »Johan Gyllenstierna hade uttänkt alla åtgärder, som borde vidtagas, vilka personer, som skulle användas, och sättet, huru de övriga borde behandlas o. s. v.»¹. F. F. Carlson tillskriver likaledes Gyllenstierna alla de planer, som bragtes till utförande på riksdagen². Men Carlson är mån om att understryka, att Karl XI ej helt varit bunden av Gyllenstiernas program: »lika ytligt som det vore att föreställa sig, det Johan Gyllenstierna gripit ur luften sina planer och endast framställt sina egna hugskott, lika falskt vore det att föreställa sig Carl XI såsom en viljelös verkställare av dessa planer . . . . För Carl XI betecknar Johan Gyllenstiernas död tidpunkten af hans fulla självständighet»³. Medan Fryxell menar, att Karl XI benhårt

¹ Fryxell, Berättelser 17 (1862), s. 81 f.

² F. F. Carlson, Berättelse om riksdagen 1680, s. 6 ff., Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset II, III, passim.

³ F. F. Carlson, Sveriges historia III, s. 71 f.

fullföljt Gyllenstiernas i detalj utstakade program, anser Carlson, att konungen visserligen i stort följt sin tidigare allsmäktige rådgivares intentioner men varit mäktig att under riksdagen vidtaga sina dispositioner efter hand som situationerna växlade. I stort stämma emellertid de båda forskarna överens.

Wilhelm Carlgren har i senare tid ej velat förneka Gyllenstiernas planer för 1680 års riksdag. Men frågan, huruvida »Johan Gyllenstierna varit yttersta upphovet till Rålambs och Falkenbergs avlägsnande liksom överhuvud till alla genomgripande förarbeten till riksdagen 1680», kan enligt hans mening ej besvaras utan ingående granskning. »Att i varje fall den store statsmannen icke minst under de sista månaderna av sitt liv med nästan enastående myndighet och mångsidighet handlagt större eller mindre spörsmål, som varit förbundna med den då pågående omskapningen, och att hans tankar därvid även kretsat kring enskildheter i den förestående riksdagens arbetsordning kan redan utläsas ur de torftiga rester av hans papper, som hittills enhetligt bevarats». Carlgren anser, att Gyllenstierna med omsorg förberett sekreta utskottets sammansättning med tanke på att tyngdpunkten i det planerade reformarbetet skulle komma att ligga där. Så blev enligt Carlgren även förhållandet. Däremot har konungen utom beträffande frågan om förmyndarräfssten spelat en underordnad roll. »En mera genomtänkt och följdriktig uppfattning torde Karl XI 1680 endast uppnått i fråga om förmyndarräfssten, vars fortgång han i enskildheter kunnat följa under kriget, när brist och slapphet av olika slag oupphörligt nödgade honom att ingripa till den undersökande kommissionens hjälp. Men då konungen veterligen ej förrän *efter* 1680 blivit på motsvarande sätt förtrogen med reduktionsfrågans olika sidor och detaljer, är det först vid 1682 och 1686 års riksdagar, som han i *denna* sak med någon större självständighet förmådde uppträda som skiljedomare»¹.

---

¹ W. Carlgren, Kungamakt, utskott och stånd på 1680- och 90-talens riksdagar, HT 1921, s. 1 ff.

Carlrens tes om sekreta utskottet såsom tyngdpunkten för de stora frågorna förnekas av den siste, som mera ingående sysslat med 1680 års riksdag, Sven Grauers. Han förnekar även förhandenvaron av ett av Gyllenstierna uppgjort program och framhåller, »att det kan sättas ifråga, om inte den kungliga regikonsten över huvud taget blivit något överskattad». De framförda bevisen äro enligt Grauers »för lösliga för att styrka förefintligheten av en fullt medveten aktionsplan». När de avancerade rojalisterna med Hans Wachtmeister i spetsen »faktiskt terroriserade riddarhuset under ständiga häntydningar på att de gingo konungens ärenden», anser Grauers detta ej vara ett bevis på att så verkligen var fallet¹.

Huvudkällorna från riksdagen, rådets, ridderskapets och adelns samt prästerståndets protokoll, innehålla ej — och kunna icke förväntas innehålla — några uppgifter, som böra tillmätas avgörande bevisvärde i fråga om förut fattade planer

¹ S. Grauers, Riksdagen under den karolinska tiden, Sveriges riksdag I: 4, s. 53 ff., rec. av J. Rosén, Skånska privilegie- och reduktionsfrågor, HT 1944, s. 171 f. När Grauers i sin rec., som granskar mitt arbete så gott som enbart ur reduktionssynpunkt, tillskriver undertecknad uppfattningen, att Wachtmeister »skulle ha övertagit något aktionsprogram, utstakat av Johan Gyllenstierna», ber jag att få bestämt protestera. Jag har sagt, att Wachtmeister på riksdagen var »den förnämste förvaltaren av Johan Gyllenstiernas politiska program». Om något »aktionsprogram» för riksdagen har jag aldrig talat. Jag har naturligtvis ej menat, att Gyllenstierna — vare sig skriftligt eller muntligt — överlämnat ett sådant program till Wachtmeister, något som även framgår av min längre fram av rec. citerade mening, att Wachtmeisters yrkande den 29 oktober troligen var »inspirerat av Kungl. Maj: och indirekt av Johan Gyllenstierna». Jag har endast velat ha sagt, att Wachtmeister i stort följde samma program som Gyllenstierna hade gjort. Däremot har jag genomgående undvikit att citera stridsskrifternas påståenden om ett av Gyllenstierna till Karl XI överlämnat program. Mina korta, av Grauers kritiserade, uttryck i samband med 1680 års riksdag äro grundade på överbäganden, som torde framgå av den följande framställningen. De äro ej — såsom Grauers synes ha utgått ifrån — betingade av en okritisk anslutning till den »traditionella uppfattningen». All hänsyn har tagits särskilt till Grauers forskningar. Det var mig emellertid ej möjligt att i det nämnda arbetet, vars huvudsyfte var ett helt annat, motivera min uppfattning. Jag ansåg det ej heller nödvändigt, då frågan endast vidrördes i förbigående.

och initiativ. De mot den radikala flygeln ofta framslungade beskyllningarna kunna lika litet ensamma tilläggas vitsord, som när talarna ge sig sken av att framföra konungens vilja. I enlighet härmed har den senare forskningen mer och mer varit böjd att förneka tillvaron av både en förut fattad plan och ett kungligt initiativ. Härmed har förenats ett förkastande av senare källors uppgifter om Johan Gyllenstiernas program och om dirigeringen av händelseförloppet på riksdagen. Men i hur stor utsträckning är den i och för sig metodiskt oantastliga ståndpunkten berättigad att förkasta alla hypoteser om händelseförloppet på riksdagen, som ej ha stöd i aktmaterialet från denna?

Då riksdagshandlingarna och riksdagsprotokollen tryta, måste man vända sig till källor, som ej ha direkt samband med riksdagsarbetet, framför allt källor till riksdagens förhistoria. De problem, som här skola bli föremål för diskussion, behandla till väsentlig del denna förhistoria.

Det har framför allt syntts vara av intresse att få svar på frågan när det överallt förefintliga ryktet om en av Gyllenstierna uppgjord plan till riksdagen — oftast talas direkt om ett till konungen överlämnat skriftligt avfattat program — dyker upp och varför detta rykte kommer i omlopp. För det andra har det syntts angeläget att söka fastslå, vilket underlag ett sådant rykte kan anses ha haft i vad samtiden kände till om Karl XI:s och Gyllenstiernas handlande före riksdagen. Därmed kan man också nå ett preliminärt svar på frågan om det berättigade i talet om ett Gyllenstiernas program, som blev verklighet på 1680 års riksdag, och om medvetna aktioner uppifrån under själva riksdagen.

II.

Bland de senare traditionskällorna och politiska stridskrifterna är det främst *Les Anecdotes de Suède* — stormaktstidens mest diskuterade historieförställning — som fått lämna stoff till uppfattningen om 1680 års riksdag och dess förhistoria ¹.

¹ *Les Anecdotes de Suède* citeras i fortsättningen efter Haag-uppl. med

Les Anecdotes är som källa för dessa händelser ganska sen. I nu föreliggande skick kan den ej ha kommit till förrän tidigast på 1690-talet¹. Det är å andra sidan höjt över allt tvivel, att skriftens författare — enligt den härskande uppfattningen Johan Paulin Olivekrans — bedrivit ingående källforskningar och även för senare perioder vid sidan om

---

hänvisning till Stockholmsuppl. Om skriften se främst Schauman, En hypotes om författarskapet till Les Anecdotes de Suède, HT 1902, s. 128 ff., O. Palme, »Les Anecdotes de Suède» och dess författare, Historiska Studier tillägnade Harald Hjärne 1908, N. Ahnlund, Bidrag till problemet Anecdotes de Suède, HT 1923, s. 1 ff.

¹ Den allmänna meningen är, att Les Anecdotes skrivits 1687—88. Man har dragit denna slutsats på grund därav, att senare betydelsefulla händelser ej omnämnas (Schauman, a. a., HT 1902, s. 137, Palme, a. a., s. 426, Ahnlund, a. a., HT 1923, s. 2 med not 2). Man har emellertid framhållit, att skriften vid denna tidpunkt kan ha förelegat »i ett mer eller mindre fullständigt skick och på det ena eller andra språket» (Ahnlund, a. a., HT 1923, s. 17). Det är bevisligt, att Les Anecdotes i föreliggande skick ej kan ha förelegat färdig på 1680-talet. I karakteristiken av Erik Lindsköld omtalas det, att denne var ganska slösaktig. Påståendet om denna svaghet motiveras tämligen utförligt: »Et comme il avait la maladie de bâtir de magnifiques maisons et de beaux jardins, cela fut cause qu'il n'amassa pas des richesses et qu'enfin il ne laissa aux siens que le superbe titre de comtes et pour tout bien un héritage chargé de plusieurs dettes». (Les Anecdotes, s. 100, Stockholmsuppl. s. 127). Orden kunna ej vara nedskrivna före Lindskölds död ^{10/7} 1690. De återge däremot vad man talat om i Stockholm i samband med dödsfallet (jfr Fryxell, Handl. II, s. 480). I flera avseenden antydes i Les Anecdotes' skildring av reduktionens förlopp, att författarens kunskaper ej torde ha varit begränsade till tiden t. o. m. 1687—88 utan att han haft ett betydligt större perspektiv på de händelser, han skildrat. Så synes vara fallet med reduktionen i Livland och Estland (Les Anecdotes, s. 146, Stockholmsuppl., s. 186, jfr med Red. dep:s relation 1693, bil. 22, 23, 24, RA, Fryxell, Berättelser 17, s. 304 ff., F. F. Carlson, a. a. V, s. 163 ff.), i Skåne, där skånska red. kom:s verksamhet 1689 och köpe- och bytesgodsens behandling på 1690-talet äro kända (Les Anecdotes, s. 145, Stockholmsuppl., s. 185 f.), vidare beträffande Örnhielms verksamhet i reduktionens tjänst, vars slutliga misslyckande 1691 omnämnes (Les Anecdotes, s. 147 f., Stockholmsuppl. s. 187 f., jfr med Red. dep:s relation 1693, bil. 13, 14, RA, F. F. Carlson, a. a. V, s. 131 f.) Les Anecdotes (s. 165, Stockholmsuppl., s. 208 f.) uppger reduktionens resultat till 2,200,000 d. s. i godsräntor. Enligt Red. dep:s relation 1697, RA, är detta den ungefärliga slutsumman (2,196,878 d. s. enligt Fryxells uträkning, 1,933,452 enligt Svedelius).

ett rikt traditions- och propagandamaterial nyttjat skriftliga källor¹. Framställningen i *Les Anecdotes* kan givetvis i förefintligt skick ej utan vidare tillmätas något källvärde för 1680 års riksdag eller för Gyllenstiernas planer. Men den konsekvent genomförda tendensen och det statsrättsliga sammanhang, vari 1679—80 års händelser insätts, gör skriften till en naturlig utgångspunkt i diskussionen. Den är den mest detaljerade och mest konsekventa stridsskriften mot Gyllenstiernas och enväldets politiska system.

¹ Några exempel: För Kristinas regering kan man tydligt iaktta skrifterna i anledning av processen mot Messenierna, särskilt det beryktade brevet till Karl Gustav 1651 (Ahnlund, a. a., HT 1921, s. 6), efter RP ²⁶/₂ 1649 refereras Jakob de la Gardies anförande på hela rådets vägnar mot Karl Gustavs arvhyllning (nedan s. 126 med not 5. Jfr härmed, att *Les Anecdotes* för skildringen av högförräderiprocessen mot Magnus Gabriel de la Gardie ensidigt håller sig till vad som passerat i rådet), Karl XI:s skånska krig i *Les Anecdotes*' skildring förutsätter skriftliga källor (nedan s. 129 not 2). Till sin arbetsmetod påminner *Les Anecdotes*' författare om Erik Benzelius d. y. i *Anecdota Benzeliana*. Skriftliga källor och traditionsstoff samlas systematiskt och blandas om vart annat (Om *Anecdota Benzeliana* se E. Hjärne, Erik Benzelius d. y. och hans sagesmän, *Symbola litteraria*, s. 149 ff.). Man ställes därför ständigt inför den vanskliga frågan, om stoffet härrör från författaren själv eller från hans källa. Exempel finnas bland de i forskningen anförda argumenten för Olivekrans' författarskap. Man har sålunda i litteraturen ofta fäst sig vid en detalj i *Les Anecdotes*' skildring rörande förhandlingarna i Nijmwegen. Det heter (s. 158, Stockholmsuppl., s. 199), att Bengt Oxenstierna hade fått »une grande aversion contre la France depuis qu'il avait assisté au traité de Nimègue comme ambassadeur, et cette haine lui avait été inspirée par sa femme, laquelle avait beaucoup de chagrin contre celle de Colbert Croissi, ambassadeur de France, de ce qu'elle faisait plus d'amitiés et de caresses à la femme de l'ambassadeur d'Espagne». Eftersom Olivekrans tillsammans med Oxenstierna var Sveriges ambassadör i Nijmwegen och där haft att göra med »denna fruntimmersintrig», är det lätt att i *Les Anecdotes*' framställning, som vittnar om »författarens noggranna kännedom» om vad som förevarit, finna ett stöd för författarskapet (Schauman, a. a., HT 1902, s. 136, Palme, a. a., s. 439, Ahnlund, a. a., HT 1923, s. 5). Hela etikettvisten ingår emellertid, utförligt berättad, i den officiösa franska redogörelsen från Nijmwegenförhandlingarna, Limoijon de Saint Disdier, *Histoire des negotiations de Nimegue*, som trycktes 1680 och tillägnades Colbert de Croissi (s. 160 f.). Här understrykes också — liksom för Oxenstiernas vidkommande i *Les Anecdotes* — att historien åstadkom varaktig kyla mellan de franska ambassadörerna och Oxenstierna, »durément jusqu'à la fin de l'assemblée».

Till grund för uppfattningen i *Les Anecdotes* ligger den naturrättsliga åskådningen. Makten är av folket överlämnad till konungen genom ett härskarfördrag. Det svenska rikets uppkomst är bevisande nog för denna landets »fria» natur¹. Sin fria karaktär har riket aldrig förlorat. Vid Karl X:s övertagande av makten understrykes, att rådet och ständerna hade varit berättigade att hålla fast vid sin ståndpunkt, att kronan av dem bort ges bort; ty i ett fritt land som Sverige kan kronan ej förlora sitt ursprung utan genom ständernas samtycke². Av samma skäl var det fullt i sin ordning, att ständerna 1660 förklarade Karl X:s testamente för ogiltigt³.

Denna inställning strider självfallet icke mot den i skriften hävdade uppfattningen, att arvriket är att föredraga framför valriket. Vad författaren velat understryka är endast, att maktens ursprung nu och för all framtid var hos ständerna. Han förnekar kungadömet av Guds nåde⁴. Detta faktum kan aldrig ändras, vilka förändringar i författningen, som än ägt rum. När arvriket infördes, innebar det endast, att härskarfördragets giltighet liksom arvsrätten utsträcktes till tronarvingarna.

Med författarens bestämda hävdande av å ena sidan den naturrättsliga uppfattningen, å andra sidan arvrikets fördelar sammanhänger hans fruktan både för envælde och herrevælde. Före 1680 har för honom faran för herrevælde varit dominerande i Sveriges historia. *Les Anecdotes de Suède* har i detta avseende upptagit och generaliserat de från Kristinas tid härrörande angreppen på rådet och högadeln, sådana de framträda särskilt tydliga i *Mémoires de Chanut*. Enligt dessa angrepp syftade den högadliga politiken till att införa valrike eller rentav republik⁵. I *Les Anecdotes* tar denna tendens sig oftast uttryck i häftiga angrepp på rådet. I själva verket kommer envældet att framstå såsom en

¹ *Les Anecdotes*, s. 6, Stockholmsuppl., s. 6.

² *Les Anecdotes*, s. 63 f., Stockholmsuppl., s. 80.

³ *Les Anecdotes*, s. 76, Stockholmsuppl., s. 97 f.

⁴ Schauman, a. a., HT 1902, s. 128 ff.

⁵ C. Weibull, *Drottning Christina*, s. 24 ff.

konsekvens av förmyndarnas strävan att åstadkomma ett herrevälde.

I samband med Gustav Vasas arvförening, som enligt Les Anecdotes grundlade det idealiska samhällstillståndet, omnämnes, att de främsta familjerna därefter fasthållit vid tanken på valrike¹. Under Johan III har rådet också gjort ett försök att öka sin makt på konungens bekostnad. Man tillstyrkte nämligen, att Sigismund skulle mottaga Polens krona och räknade härvid med att han skulle komma att mestadels uppehålla sig i Polen. Regeringsmakten i Sverige skulle därigenom tillfalla rådet².

Hela den utförliga framställningen av Kristinas regering är uppfylld av påståenden om egoistiska motiv från rådsmedlemmarnas sida³. Författaren har här kunnat använda det omfattande propagandamaterialet som källa⁴. Rådet hoppades, att Kristina skulle förbli ogift, så att man i en framtid fick skrida till val. Axel Oxenstierna och Jakob de la Gardie förenade denna önskan med planerna på att sätta sina egna söner på tronen⁵.

I fortsättningen framhålles det, att Karl X Gustav var djärv, då han vågade bege sig på krigståg till Polen, trots att han blivit vald mot de stores önskan och ännu ej hade någon arvinge till tronen⁶. Rådspartiet, som härmed framställles såsom konungens motståndare, får även framträda vid omnämmandet av Karl X:s död. Det betonas, att adeln hade anledning att beklaga dödsfallet. Men författaren säger sig ej ha anledning att betvivla, att »plusieurs des grands» med glädje mottogo dödsbudet. Man hoppades nämligen på att valriket skulle återinföras, eftersom den kungliga familjen var inskränkt till ett minderårigt barn. De herrar, som intogo

¹ Les Anecdotes, s. 16, Stockholmsuppl., s. 18 f.

² Les Anecdotes, s. 18 ff., Stockholmsuppl., s. 23 f.

³ Les Anecdotes, s. 50 ff., Stockholmsuppl., s. 64 ff.

⁴ Om propagandan C. Weibull, a. a., s. 24 ff.

⁵ Les Anecdotes, s. 50 ff., 54 f., Stockholmsuppl., s. 64 ff., 67. Jfr RP ²⁰/₂ 1649.

⁶ Les Anecdotes, s. 69 f., Stockholmsuppl., s. 88.

denna ståndpunkt, ansågo det vara en hedersam sak att avstå från Karl X:s erövringar och uppgiva hans stora planer ¹.

Med dessa uttalanden har Les Anecdotes författare antytt sin uppfattning om Karl XI:s förmyndare. Dessa åsyftade att på nytt införa tillståndet under Kristinas regering. Änkedrottningen fick bibehålla sin plats i förmyndarregeringen i enlighet med Karl X:s testamente, därför att man trodde, att Karl XI då lättare skulle förmås att godkänna förmyndarnas åtgärder, sedan han blivit myndig ².

Men den högaristokratiska förmyndarregeringen hade ej heller släppt de gamla förhoppningarna att kungaätten skulle dö ut. Den innersta bevekelsegrunden för Magnus Gabriel de la Gardie och hans parti att avsluta förbundet med Frankrike var enligt Les Anecdotes en önskan att bli av med kungen. Denne kunde genom förbundet invecklas i ett långt krig, som kunde föra honom utanför rikets gränser. Rådet skulle då få fortsätta att regera. Dessutom kunde någon »olycklig händelse» i sådant fall inträffa och medföra, att kungen aldrig återvände ³.

Samma beskyllningar återkomma i annat sammanhang mot Magnus Gabriel de la Gardie. Den bekanta episoden på 1675 års riksdag, när rikskanslern i hos ständerna insmugglade flygblad beskylldes för uttalanden, som gingo ut på önsknigen att se Karl XI bragt ur vägen, relateras. Närmast är det diskussionerna i rådet samt Klas Rålamb's och Knut Kurcks roll, som anekdotförfattaren visar sig ha kännedom

---

¹ Les Anecdotes, s. 72 f., Stockholmsuppl., s. 92 ff. Jfr i samma mot-sättning hottnande tradition i Anecdota Benzeliiana, ed. Hj. Lundgren, s. 14. Ärkebiskop Stigzelius predikade och gav »ej mörkt till förstå, att några nu voro lika nöjda om hans död. Vore väl, att alla visste till beklaga sig och hålla rätt klagodag, vore väl. De töra väl säga nu, gå nu till kungen och klaga, gack».

² Les Anecdotes, s. 74, 78 f., Stockholmsuppl., s. 94 f., 100.

³ Les Anecdotes, s. 96, Stockholmsuppl., s. 121 f. Beskyllningarnas faktiska underlag är, att rådet verkligen rådde konungen under kriget att med krigsmakten gå över till Tyskland, R. Hoffstedt, Sveriges utrikespolitik under krigsåren 1675—1679, s. 210.

om¹. Les Anecdotes kompletterar Rålamb's och Kurcks påståenden om de la Gardies planer i detta avseende genom att slå fast, att kanslern en gång yttrat i rådet, »qu'il fallait ôter ce jeune homme du milieu d'eux». Dessutom brukade rikskanslern säga, att Sveriges konungar äro att jämföra med lejonungar, med vilka man kan leka, men som, när de bli stora, få klor och utdela farliga sår².

Under hela skildringen fram till Karl XI:s envælde — d. v. s. det största avsnittet i Les Anecdotes — är tendensen så gott som genomgående riktad mot rådet och högadeln. Författaren gör front mot de aristokratiska maktsträvandena på konungamaktens bekostnad. Mot bakgrunden av rådsaristokratiens enligt Les Anecdotes' författare orättmätiga och för riket skadliga maktsträvanden betraktas Johan Gyllenstierna och Karl XI:s envælde. Johan Gyllenstierna framstår såsom inkarnationen av rådsaristokratiens strävanden.

Gyllenstiernas program fixeras inledningsvis på följande sätt. Han ansåg, att konungen icke var mäktig eller någonsin skulle bli mäktig att själv handha regeringen. Därför ville han så mycket som möjligt begränsa Karl XI:s regeringstid. Eftersom det ej fanns någon tronarvinge, hade Gyllenstierna för avsikt att efter konungens död förmå ständerna att icke välja någon ny konung utan låta sig nöjas med rådets regering, att med andra ord förvandla riket till republik och införa det hatade herreväldet. Det stod härvid klart för honom, att det skulle bli svårt att få med de lägre stånden på ett sådant program³. Författaren vill emellertid — i samband med Gyllenstiernas brytning med rådet — antyda, att det icke var uteslutet, att konungens allt betrodde rådgivare själv eftersträvade regentskapet. Det sker i form av en dröm, som Gyllenstiernas syster, Ingeborg, skulle ha haft. I drömmen

¹ Se härom O. Varenius, Högförräderimålet mot Magnus Gabriel De la Gardie, Festskrift tillägnad C. G. Malmström 1897, Dens., Räfsten mot Karl XI:s förmyndarstyrelse I, s. 180 ff.

² Les Anecdotes, s. 101 f., Stockholmsuppl., s. 130.

³ Les Anecdotes, s. 106 ff., Stockholmsuppl., s. 133 f.

såg hon brodern stöta en dolk i Karl XI:s bröst och själv sätta kronan på sitt huvud¹.

Hela den följande utförliga skildringen av krigsperioden och 1680 års riksdag är i *Les Anecdotes* konsekvent inriktad på att åskådliggöra dessa planer mot Karl XI och konungamakten. Skildringen av det skånska kriget, som måste bygga på någon med händelserna samtida berättelse, är i all sin utförlighet motiverad av författarens avsikt att demonstrera, huru Gyllenstierna försökte bringa konungen i riskfyllda situationer². Då det misslyckades att på detta sätt förkorta Karl XI:s liv, gällde det att se till, att han icke genom ett giftermål tryggade arvföljden utan förföll till ett sedeslöst liv, liksom Erik XIV hade gjort³. Av den anledningen försökte Gyllenstierna förmå 1678 års Halmstadsriksdag att hos konungen anhålla om att denne skulle bryta sin trolovning med Ulrika Eleonora. Men även detta anslag misslyckades, och Gyllenstierna utverkade då att få resa till Danmark för att hämta Karl XI:s tillkommande drottning. Han var mån om att från början förvärva hennes gunst efter de onda anslag, som han tidigare gjort mot henne⁴.

Varken förhoppningen att konungen skulle omkomma under kriget eller strävandena att hindra ett giftermål hade gått i uppfyllelse. Gyllenstierna tillgrep då en tredje utväg för att beröva Karl XI och hans ätt tronen. Han utvecklade för konungen hela det program, som genomfördes på de första riksdagarna efter hans död. Han hade skrivit ned dessa planer och utpekat de personer, som skulle biträda vid deras genomförande. För att i beredskap skaffa sig en maktposition gentemot det motstånd, som kunde förväntas från Sverige, lät han göra sig oberoende i sin egenskap av generalguvernör i Skånelandskapen. Dit lät han förlägga

¹ *Les Anecdotes*, s. 121, *Stockholmsuppl.*, s. 155.

² *Les Anecdotes*, s. 108—17, *Stockholmsuppl.*, s. 138—47. Hur nära *Les Anecdotes* ansluter till det faktiska händelseförloppet framgår exempelvis av en av E. Wahlberg, *Studier rörande Johan Gyllenstiernas verksamhet*, s. 145, not 1, uppmärksamrad detalj.

³ *Les Anecdotes*, s. 117, *Stockholmsuppl.*, s. 148 f.

⁴ *Les Anecdotes*, s. 117—21, *Stockholmsuppl.*, s. 148—53.

mycket krigsfolk och flytta flottan, alla salpetersjuderier, gevärsfaktorier och krutkvarnar. För att kunna lämna Sverige när han ville och fritt underhandla med Danmark lät han utnämna sig till ambassadör i Köpenhamn¹. Gyllenstierna var så säker på att Karl XI skulle komma att följa hans råd, att han på dödsbädden yttrade, att Sverige under några år framåt skulle komma att styras »suivant ses ordres»².

När Gyllenstierna framlade detta program, var hans avsikt ej att stärka konungamakten. Målet var fortfarande att beröva Karl XI och hans ätt kronan. Meningen var nämligen att konungen genom att följa det uppgjorda programmet skulle ådraga sig rådets och alla ständernas ovilja. Genom de hårdhänta metoder, som Gyllenstierna föreslog, skulle ständerna tröttna på monarkien och bli böjda för den förändring i styrelsesättet, som han eftersträfvade³. Karl XI genomskådade icke det egentliga syftet, ehuru man efter några år hörde honom tala illa om Gyllenstierna. Han gick vidare på den väg, som rådgivaren för honom utstakat⁴.

Under den följande redogörelsen för Karl XI:s politik har författaren till *Les Anecdotes* icke tappat det ursprungliga syftet ur sikte. Redogörelsen avslutas med orden: »De cette manière fut exécuté après sa mort le projet, que Jean Gyldenstiern avait fait pour attirer au roi la haine de tous ses sujets et pour le renverser du thrône». Visserligen har Gud förhindrat, att Gyllenstiernas förhoppning ännu gått i uppfyllelse. Men »on peut par le raisonnement prévoir quelque chose de ce qui en doit arriver, si l'on considère, de quelle manière le royaume a été gouverné jusqu'à présent et en quel état il est»⁵.

Enligt *Les Anecdotes* har således Gyllenstierna i detalj planlagt ej endast 1680 års riksdag utan hela enväldets införande. Karl XI har endast fullföljt de av rådgivaren upp-

¹ *Les Anecdotes*, s. 123 f., *Stockholmsuppl.*, s. 156 ff.

² *Les Anecdotes*, s. 128, *Stockholmsuppl.*, s. 162 f.

³ *Les Anecdotes*, s. 126 ff., *Stockholmsuppl.*, s. 161 f.

⁴ *Les Anecdotes*, s. 129, *Stockholmsuppl.*, s. 164.

⁵ *Les Anecdotes*, s. 150 f., jfr s. 148, *Stockholmsuppl.*, s. 191, 188.

gjorda planerna med de redskap, som denne utvalt. Dessa fakta ha i framställningen kombinerats med beskyllningarna mot Gyllenstierna för att ha traktat efter Karl XI:s död eller avsättning. Hela detta komplex har i sin tur satts in i den för skriften utmärkande tendensen mot herrevälde. *Les Anecdotes* är till sin allmänna tendens en korsning mellan de högadliga angreppen på Johan Gyllenstierna och de angrepp på högadeln, som Gyllenstierna själv biträdde. Skriften företräder — trots de våldsamma angreppen på Gyllenstierna — samma »skytteanska maximer», för vilka Gyllenstierna i högadliga tendensskrifter beskylles¹. Men samtidigt inordnas Gyllenstierna bland förespråkarna för herrevälde. Hans arbete för att stärka konungamakten var ej ärligt menat.

Den fråga, man har anledning att ställa, är om *Les Anecdotes'* markanta, starkt särpräglade teckning av Gyllenstierna och hans planer är för skriften originell eller om den går tillbaka på påståenden, som gjorts under Gyllenstiernas livstid och vid tiden för 1680 års riksdag. Man märker lätt, att *Les Anecdotes* i sin framställning fram till Johan Gyllenstiernas maktperiod anknyter till angreppen mot rådet i samband med Karl Gustavs arvhyllning och mot Magnus Gabriel de la Gardie 1675. Det är vid dessa tillfällen i agitatoriskt syfte framförda påståenden, som i skriften gjorts allmängiltiga. Man måste fråga sig, om ej en liknande, av oppositionella kretsar framförd agitation mot Gyllenstierna ingår i källmaterialet för framställningen efter 1675.

III.

Hela *Les Anecdotes'* grundsyn på Gyllenstiernas verksamhet har förelegat färdig före hans död den 10 juni 1680. Redan de bekanta anklagelserna för anslag mot konungens liv 1678, vid vilkas tillkomst rådsmedlemmar voro verksamma, kunna betraktas såsom upptakt till en agitation av det slag, som ligger bakom *Les Anecdotes'*².

¹ Anteckningar om Bondesläkten IX: 2, s. 58.

² Se om dessa beskyllningar G. Wittrock, G. A. Banér, SBL 2, s. 695 ff., och där anf. litt. Förf. hoppas kunna återkomma härtill.

Mera markerat framträder överensstämmelsen mellan de Gyllenstierna i *Les Anecdotes* tillskrivna planerna och propagandan mot honom i den franske ambassadören Feuquières' rapporter från januari 1680. Feuquières hade omedelbart innan begivit sig från det kungliga högkvarteret i Ljungby till Stockholm i samband med konungens uppresna. Han hade därmed kommit från Karl XI:s och Gyllenstiernas omedelbara närhet till en helt ny miljö, rådet och de mot Gyllenstierna fientliga kretsarna. Efter traktaten i Lund och Gyllenstiernas fortsatta separatunderhandlingar med danskarna har fransmannen å andra sidan börjat förlora sitt tidigare stora förtroende för Gyllenstierna. Han har börjat bli misstänksam och frågat sig vart denne egentligen syftade. Misstänksamheten har givetvis gjort honom mera mottaglig för den propaganda mot Gyllenstierna, som han nu mötte. Det är ej osannolikt, att han själv blåst under.

Feuquières konstaterar i alla händelser nu, att »l'animosité des grands contre lui se répand parmi le peuple non sans péril qu'elle ne retombe sur la personne du roi». Redan i dessa ord möter man en med *Les Anecdotes*' framställning nära besläktad tankegång. Gyllenstiernas politik hotade att göra Karl XI impopulär icke endast hos stormännen utan även bland folkets breda massa. Men Feuquières har mera detaljerat utvecklat Gyllenstiernas planer. De tre Skånelandskapens självständiga ställning under generalguvernören, flottans förläggning till Karlskrona, det stora antalet trupper i Skåne och de pågående underhandlingarna med danskarna, allt detta »est pris en si mauvaise part, que le moins qu'on en dise, est qu'il donne des vues à son maître pour établir par la force et à l'aide du Danemark une autorité absolue». Men man säger också, »que ce ministre ne songe qu'à se cantonner par une intelligence particulière avec le Danemark»¹. Feuquières har med andra ord fått till livs ungefär

¹ Feuquières till Ludvig XIV ^{17/1} (n. st.) 1680, *Lettres inédites* V, s. 39 f. Om Gyllenstiernas maktställning i Skåne se Rosén, a. a., s. 117 f., och nedan s. 151. Grauers, a. rec., HT 1944, s. 170, påpekar att Wachtmeister hade en liknande »maktposition». Det gäller emellertid endast det nyinrättade skepps-

samma kombination mellan Gyllenstiernas åtgärder beträffande Skånelandskapen och hans förmenta planer för egen räkning, som sedermera återfinnes i *Les Anecdotes*; generalguvernören skulle skapa sig en personlig maktställning i Skåne och mot Sverige förbinda sig med Danmark. Den enda skillnaden är, att Feuquières i denna sin första version sätter anordningarna i Skånelandskapen enbart i samband med planerna på att införa envælde i Sverige, medan *Les Anecdotes* direkt talar om eventualiteten av konungens undanröjande. I princip är kombinationen densamma.

Ett par veckor senare konstaterar Feuquières, att han ej har hört »*deux voix différentes sur l'humeur et la conduite de Guldenstiern: tous ceux qui m'en ont parlé m'en ont dit du mal*». Han erkänner, att om man iakttar generalguvernörens anstalter i Skåne och vad han företar sig i förhållande till Danmark, »*il est difficile de ne pas entrer dans le soupçon qu'on a qu'il cherche un appui étranger et contre le roi et contre le royaume en cas d'interregne*». Fransmannen har här från början till slut accepterat den i *Les Anecdotes* förefintliga kombinationen mellan Gyllenstiernas planer och skånska politik.

Själv väger Feuquières vid samma tillfälle olika möjligheter att förklara Gyllenstiernas handlande mot varandra. En möjlighet är, att Gyllenstierna avser att göra konungen enväldig, d. v. s. den möjlighet, som dominerat Feuquières' första januarirapport. Men häremot kan invändas, att Karl XI i praktiken redan är enväldig på grund av det förtroende, som han vunnit under och efter kriget. Ett försök att formellt införa envælde skulle ha rakt motsatt effekt. Det skulle göra konungen hatad, och han skulle förlora sin nyvunna auktoritet. En annan möjlighet är, att Gyllenstierna just avsåg »*de fair haïr son maître, jusqu'à le déposer comme on a fait le roi Eric*». Därefter kunde Gyllenstierna göra sig själv till riksföreståndare på samma sätt som Sturarna.

byggeriet. I övrigt sorterar Wachtmeister under Gyllenstierna i den sistnämndes egenskap av generalguvernör över Skåne, Halland och Blekinge. Se f. ö. Clemensson, *Flottans förläggning till Karlskrona*, s. 153 ff.

Mot denna hypotes kunde invändas, att för genomförandet av en sådan plan krävdes vänner, medan Gyllenstierna gjorde sig hatad av hela världen. Slutligen kunde Gyllenstierna planera att för egen räkning befästa sig i Skåne. Men man måste fråga sig, om han tillräckligt kunde lita på krigsmakten för att försvara sig mot tvenne konungar¹.

Bakom Feuquières' rapporter kan man tydligt iaktta hela det komplex av beskyllningar, som sedermera utförligare framlägges i *Les Anecdotes*. Gyllenstierna avsåg att befästa sig i Skåne och spelade under täcke med Danmark. Han eftersträvade ett interregnum för att få till stånd ett herrevälde eller eventuellt själv göra sig till regent. Genom att förmä konungen att införa enväldet skulle han göra honom så hatad, att han i likhet med Erik XIV skulle komma att fördrivas ur landet. Att Feuquières ej återger egna funderingar utan vad han fått höra i Stockholm, är uppenbart. De Gyllenstierna tillskrivna planerna kombineras genomgående med åtgärderna i Skåne och underhandlingarna med Danmark. T. o. m. en sådan detalj som det i *Les Anecdotes* i samband med återgivandet av en skandalhistoria gjorda påståendet, att man i Karl XI:s omgivning — *Les Anecdotes* namnger Axel Wachtmeister — under kriget sökt förleda honom till att föra ett omoraliskt leverne, varigenom han skulle göra sig omöjlig i landet liksom Erik XIV hade gjort, har Feuquières fått höra².

¹ Feuquières till Ludvig XIV ⁸¹/₁ (n. st.) 1680, *Lettres inedites* V, s. 65 ff. Kursiveringen gjord av förf.

² Feuquières till Ludvig XIV ²⁴/₁ (n. st.) 1680, *Lettres inedites* V, s. 52: »On dit que le roi de Suède a promis à Guldenstiern de ne se communiquer à personne en son absence; il y a de la vraisemblance en la sécurité de ce ministre; mais sans cela, il suffirait bien de l'humeur du maître pour lui fair choisir ce genre de vie; et il l'a bien montré les deux derniers hivers par son séjour à Liungby, à une lieue de Christianstadt, où il pouvait loger commodément. *On lui faisait la guerre en ce temps-là de l'amour de la fille d'un prêtre, mais on sait à cette heure qu'il n'y en avait point, ni rien d'approchant*». Bakom denna antydning ligger följande i *Les Anecdotes* (s. 119, *Stockholmsuppl.*, s. 151) återgivna historia: »On tâcha aussi d'ébranler la constance du roi par un autre moyen. Car ce prince étant à Liungbygard, maison d'un gentil-homme nommé Coyet, qui n'est éloignée de Christianstad que l'espace d'un mille, on voulut l'obliger d'avoir affaire avec la fille d'un ministre . . . Et même un jour Axel Wachtmeister, pendant que le roi était

Om allt detta talade man i Stockholm redan i januari 1680. Man har ej heller underlåtit att försöka underminera Gyllenstiernas ställning genom att låta beskyllningarna åtminstone i någon utsträckning nå konungens öra. Karl XI lät meddela Gyllenstierna, under dennes uppehåll i Köpenhamn, att »riksråden tala mycket illa om honom»¹.

Det sålunda redan i januari 1680 utbildade propaganda-komplexet mot Gyllenstierna kan spåras eller misstänkas ligga bakom uttalanden från olika håll under den följande tiden, uttalanden som alltjämt i den historiska litteraturen få motivera omdömet, att Gyllenstierna 1680 var Sveriges mest hatade man.

När riksdagen närmade sig, ha de främmande sändebuden rapporterat rykten om detaljerade planer från Gyllenstiernas sida. Från sammanträffandet mellan Karl XI och Gyllenstierna i samband med konungens förmälning i maj 1680 omtalar Feuquières, att Gyllenstierna »a fait signer au roi le projet de tous les changements qu'il a fait dans tout le royaume». Innan förändringarna verkställas, skall Gyllenstierna dra ut konungen på ständiga resor, så att han ej kan komma i kontakt med någon av rådet².

Samma agitation mot Gyllenstierna kan spåras i de danska ministerdepescherna. Enligt Jens Juel voro vid tiden för förmälningen såväl lantmarskalk som sekreta utskottets medlemmar utsedda till den stundande riksdagen. Dansken hade vidare försport, att Gyllenstierna satte stor lit till biskoparnas medverkan, när det gällde att genomföra förändringarna³. I juli 1680 rapporterar Juel i anledning av Gyllenstiernas död, att »konungen har beslutat utföra alla Gyllenstiernas planer och har efterskickat hans papper för att därutur närmre studera dem»⁴. Under riksdagens gång

seul dans la chambre de cette fille, la jeta sur le lit et le roi sur elle et incontinent il sortit de la chambre et en ferma la porte. Mais le roi l'ouvrit incontinent et témoigna avec un visage sévère que cela ne lui plaisait point».

¹ F. F. Carlson, Berättelse, s. 13 f.

² Lettres inédites V, s. 159.

³ F. F. Carlson, Berättelse, s. 7 f.

⁴ Fryxell, Handlingar I, s. 394. Om det kungliga påbudet, se senast

notera de danska sändebuden Juel och Skeel, att de som äro missnöjda med utvecklingen tala om »brev från helvetet från herr Johan Gyllenstierna till sekreteraren Rehnskiöld, med mera sådana inventioner»¹.

Spår av samma propaganda kan även iakttagas på andra håll. I högadelns stora skrift för att bemöta en kommande reduktion heter det exempelvis med tydlig hänsyftning på Johan Gyllenstierna: »Den som icke är sina medbröder i ärliga saker trygg och rättrådig, han sviker ock sin överhet och kanske just då, när det som mest gäller»².

Redan under Gyllenstiernas livstid och i väntan på riksdagen 1680 har den tendens, som genomgår Les Anecdotes' skildring av detta skede, utbildats och vunnit spridning. Gyllenstierna strävade efter att få konungen ur vägen för att kunna göra landet till republik. I det syftet befäste han sin ställning i Skåne och underhandlade med Danmark. Med samma syfte för ögonen hade han i detalj uppgjort planerna på förmyndarräfst, reduktion och ändring i statskicket icke för att stärka konungamakten utan för att försvaga den, eftersom folket skulle drivas till uppror. Det är det färdiga programmet för 1680 års riksdag, som möter oss.

Det är naturligt, att denna 1680 förefintliga tendens skulle utbildas vidare, sedan verkligen de i propagandan från årets början förebådade besluten om reduktion, förmyndarräfst och rådets degradering på riksdagen 1680 gått i fullbordan. Vi återfinna den insatt i sitt historiska sammanhang i den i början av år 1682 tillkomna Anmerckungen über den jüngsten schwedischen Reichtagsbeschluss³.

Rosén, a. a., s. 164, not. 1. Jfr även vidimerad avskrift, E. 470, UUB: »Efterföljande koffertar, kistor, skrin och lådor av Hans Excellence Riksrådets . . . Johan Gyllenstiernas . . . efterlämnade skrifter och kanslisaker äro den 25 juni av oss undertecknade efter Hans Kungl. Maj:ts allernådigste ordre med våra här under satta sigiller . . . beseglade».

¹ Fryxell, Handlingar I, s. 408.

² Arkivet på Esplunda. Jfr Fryxell, Berättelser 17, s. 83.

³ Publicerades första gången 1709. Här citerad efter J. G. Keysslers Fortsetzung Neuester Reisen II, Anhang II (1741). Om skriften se G. H. Stråle, Om Les Anecdotes de Suède, HT 1887, s. 106 ff.

I denna skrift presenteras Johan Gyllenstierna såsom en man »mit derjenigen Krankheit angesteckt, welche schon eine gute Zeit her in Schweden grassieret, nämlich dass man versuchen solle, ob das Reich nicht besser befinden würde, wenn es der Könige gänzlich (entbehrte) und an derselben Stelle nach der Regierungsart eine Republique administrirret würde». I fortsättningen omnämnes, att Axel Oxenstierna hade haft samma planer. Källan, som direkt anges och flitigt citeras, är Mémoires de Chanut. Senast i början av år 1682 ha alltså de från januari 1680 existerande beskyllningarna mot Gyllenstierna för att eftersträva konungens avlägsnande och republik insatts i sitt historiska sammanhang och anknutits till den uppfattning om rådsaristokratiens tidigare politik, som är utmärkande för Mémoires de Chanut, angreppen på Magnus Gabriel de la Gardie 1675 och Les Anecdotes de Suède.

Med utgångspunkt i den ovan refererade allmänna inställningen beskrives sedan i Anmerckungen Gyllenstiernas medverkan till 1680 års riksdag på ungefär samma sätt som i 1680 års propaganda och i Les Anecdotes. Genom reduktionen skulle ständerna bli oeniga, »woraus eine grössere Confusion entstehen könnte». Gyllenstiernas plan var, att de trenne lägre stånden skulle föreslå reduktionen såsom nödvändig, vilket också skedde på riksdagen. Han var på det hela taget »der vornehmste Anstifter» till riksdagsbeslutet, liksom man väl vet i Sverige, att han är »Urheber so wohl dieser Reduction als anderer Handlungen, welche dartun, dass er es nicht allezeit recht wohl gemeint habe». Han dog visserligen före riksdagen. »Doch sagt man, dass er die contenta desselben nebst andern Papieren vorher dem König übergeben habe».

Ehuru övriga stridsskrifter ej så utförligt och detaljerat genomfört angreppen mot Gyllenstierna, möter man även i dem reminiscenser av samma tankegång. Så är fallet med den s. k. Rålamb's deduktion, där det heter, att Gyllenstierna ville komma åt senaten, »men i synnerhet de subjecta, som ibland dem han skattade av de villkor, att kunna honom

hans machiavelliska grepp avmärka och med tiden giva Hans Kungl. Maj:t något bättre ljus vid det mörker, han sökte föra de g[ode] h[errar] uti»¹. Här möter också påståendet, att Gyllenstierna före sin död för konungen framlagt programmet för 1680 års riksdag: »Således drevs verket hela riksdagen igenom och bragtes till det slut, som publicerat är, havandes det sitt förnämsta upphov av det memorial, som h. Johan Gyllenstierna konungen till efterrättelse lämnat hade, vilket icke allenast sakerna själva, som drivas skulle så denna som de följande riksdagar, utan ock handgreppen, huru de drivas skulle, skall hava innehållit och beskrivit»².

Vi kunna fastslå, att talet om Gyllenstiernas plan för riksdagen 1680 och om denna plans fullföljande under och efter riksdagen är allmängods vid 1680-talets början. Påståendet, som går tillbaka till Gyllenstiernas livstid, har i propagandan kombinerats med Gyllenstiernas planer på att införa republik i Sverige och bringa Karl XI ur vägen. Denna kombination — med sin historiska bakgrund i den tidigare agitationen mot herrevälde — är likaledes fullt färdig vid 1680-talets början.

Beskyllningarna mot Gyllenstierna för att vilja åstadkomma interregnum och införa republik eller herrevälde med sina åtgärder i Skåne och planer för 1680 års riksdag äro av en sådan säregen beskaffenhet, att man måste förutsätta ett gemensamt ursprung. Deras förekomst på olika håll tala å andra sidan om en fullt medvetet spridd propaganda. Det är i januari 1680 som Feuquières i Stockholm har mött hela

¹ Manuskriptsamlingen 84 a, fol 251, RA.

² Även i de Bondeska anekdoterna kan man spåra vissa antydningar om Gyllenstiernas planer mot Karl XI, ehuru denna källa i förefintligt skick ej går fram till det avgörande skedet (Anteckningar om Bondesläkten IX: 2, s. 57, 75, 74). De saknas däremot helt i en annan propagandaskrift från 1680-talets början, *Relation de la Suède* (Nordinska saml. 884, UUB, jfr Stråle, a. a., HT 1887, s. 109 f., O. Palme, Bazins beskickning till Sverige 1682, HT 1910, s. 33). Här svartmålas emellertid tillståndet i Sverige, och det framhålles, att konungen i händelse av krig har lika mycket att frukta av sina egna som av fienden. Men dessa upprorstendensers upphov i Gyllenstiernas planer beröres ej.

detta propagandakomplex fullt utbildat. Med den utgångspunkten är det möjligt att komma frågan om ursprunget närmre in på livet.

IV.

Les Anecdotes har — såsom ovan antytts — byggt upp sin skildring av rådets tidigare strävanden mot herrevälde på agitationen under Kristina och på angreppen mot Magnus Gabriel de la Gardie. Vi kunna konstatera, att en liknande agitation — verksam redan under Gyllenstiernas livstid — ligger bakom framställningen av Gyllenstiernas verksamhet¹.

Bland de argument, som av forskningen framförts för Olivekrans' författarskap till Les Anecdotes, märkes hans uttalade aversion mot Gyllenstierna. Man har vidare fäst avseende vid en marginalanteckning i första upplagan av Les Anecdotes, gjord av diplomaten, greve Fredrik von Dohna (1664—1727).

Efter redogörelsen för Gyllenstiernas verksamhet och planer på sidorna 105—29 heter det avslutningsvis i Les Anecdotes: »Pourtant quelques années après on entendit le roi parler de cette homme d'une manière qui ne lui était pas trop avantageuse, et son frère ne fut pas traité plus doucement que les autres. Cependant je doute que le roi jamais sût quels étaient ses desseins, puisque pendant tant d'années il a marché sous le chemin qu'il lui avait marqué». Vid den sista meningen har Dohna antecknat: »Olivekrans découvert une part». Anteckningen har ansetts betyda, att Olivekrans helt privat för Dohna avslöjat sina kunskaper om Gyllenstiernas elaka hemliga planer².

Denna tolkning är ej tillfredsställande. Man måste fråga sig, varför Dohna skrivit sin notis *just vid orden om Karl XI:s*

¹ Det är — i förbigående sagt — ingen tillfällighet, att Les Anecdotes publicerades vid det fjärde tillfället i stormaktstidens historia, då en sådan agitation hade dagsaktualitet, denna gång mot Arvid Horn och Karl XII:s råd. Förf. hoppas kunna återkomma härtill.

² Palme, a. a., s. 430 f.

obekantskap med Gyllenstiernas planer i det långa avsnittet i *Les Anecdotes*, som handlar om dessa planer. Det torde vara uppenbart, att Dohna, som av andra randanmärkningar att döma läst boken med kritik, velat göra en invändning mot *Les Anecdotes'* påstående, att konungen aldrig fått klarhet i Gyllenstiernas planer. Av den anledningen noterade han, att Olivekrans »avslöjade en del».

Marginanteckningen kan under sådana omständigheter sammanställas med konstaterandet, att den i *Les Anecdotes* mot Gyllenstierna riktade tendensen redan föreligger i Feuiquières' rapporter från januari 1680 och att konungen kort därpå visar sig ha kunskap om beskyllningar mot Gyllenstierna. Har Olivekrans haft något att skaffa med framförandet av denna propaganda? Det blir nödvändigt att granska hans handlande och politiska ställning under åren 1679—81.

Enligt de bondeska anekdoterna var Olivekrans, som genom sin sekreterartjänst var knuten till kansliet, under åren fram till 1676 Gyllenstiernas främste medhjälpare, när det gällde att i praktiken omsätta hans »skytteanska maximer»¹. Därefter har Olivekrans — med undantag för ett besök i Sverige 1677 — uppehållit sig utrikes och biträtt under förhandlingarna i Nijmegen. År 1679 ha misshälligheter uppstått mellan honom och Gyllenstierna i anledning av den sistnämndes utrikespolitiska omorientering. Olivekrans hade avslutat traktaten med Holland trots Gyllenstiernas order att ej sluta. Han försvarade sig vid hemkomsten med att ordern kommit för sent. Men påståendet, att den nått fram i tid, hade då gjorts och nått Karl XI:s och Gyllenstiernas öron.

Sådant var läget, när Olivekrans i december 1679, omedelbart vid hemkomsten från de utländska underhandlingarna, sammanträffade med Gyllenstierna i Hälsingborg. Trots vad som förevarit rekommenderade generalguvernören nu Olivekrans hos Karl XI, »föresägandes *nu som för detta*, att han är både capabel och har ett underdånigt troget uppsåt

¹ Ahnlund, a. a., HT 1923, s. 4.

att tjäna min allranådigste herre»¹. Av ordvalet framgår, att Gyllenstierna velat betona, att de misstankar, som tidigare riktats mot Olivekrans i samband med avslutandet av traktaten med Holland, borde lämnas utan avseende. Rekommendationen gavs för den händelse att Karl XI »skulle behaga vid riksdagen eller eljest betjäna sig av honom». I det sammanhanget försäkras ännu en gång, att »han lär göra considerable och trogne tjänster».

Det är osannolikt, att Gyllenstiernas mening varit, att Olivekrans skulle återinträda i sin gamla befattning i kansliet och i den egenskapen få hand om riksdagsförberedelserna. Så har, såsom nedan skall nämnas, saken fattats av konungen i hans svar till Gyllenstierna. Det vore nämligen då egendomligt, om Gyllenstierna ej skulle ha erinrat sig den några dagar tidigare i hans närvaro uppgjorda kanslistaten och det därvid fattade beslutet, att Höghusen i samband med sin kanslitjänst skulle handha riksdagsarbetet². Uttrycket i rekommendationen tyder också avgjort på att Gyllenstierna avsett att betjäna sig av Olivekrans' medverkan vid riksdagen utan att denne därför skulle vara knuten till någon bestämd tjänst.

Huru man än ställer sig till denna fråga, så visar i alla händelser rekommendationen, att Gyllenstierna — trots vad som förevarit — räknat med Olivekrans' fortsatta medverkan i sin politik, varvid han alldeles särskilt haft den stundande riksdagen i tankarna. Han har vid nedskrivandet av rekommendationen även i övrigt tänkt på de viktiga beslut, som skulle genomdrivas på riksdagen. I en detalj rörande reduktionsfrågans fortsatta utveckling har han uppenbarligen vid samma tillfälle givit Olivekrans del av sina och konungens planer³.

Härmed skall sammanställas ett uttalande av Olivekrans kort efter 1680 års riksdag. Han dementerar, att han är i

¹ Gyllenstierna till Karl XI (egenhändigt), Skrivelser till konungen, Karl XI:s tid, RA, Kursiveringen är gjord av förf.

² Nedan, s. 142 f.

³ Nedan, s. 161 f.

kunglig onåd. Men, tillägger han, »si j'aurais pu résoudre de me mêler dans les intrigues de la diète *selon les avances que l'on m'en fit*, j'aurais peut-être été mieux que plusieurs autres»¹. Man torde ha rätt att dra slutsatsen, att Gyllenstierna under Olivekrans' besök diskuterat riksdagen och åtminstone i viss utsträckning invigt honom i de nyligen uppgjorda planerna för denna. Härmed överensstämmer, att Gyllenstierna ännu den 23 januari 1680 uppmanade Olivekrans till korrespondens — Olivekrans vistades nu i Stockholm — varvid det chiffer, som de tidigare använt, ånyo skulle brukas². Han har varit ovetande om att han nu i Olivekrans hade en svuren motståndare.

Utrustad med Gyllenstiernas rekommendation och informerad av denne om de planerade händelserna avreste Olivekrans i december 1679 till Karl XI. Audiensen hos konungen vid årsskiftet har ur skilda synpunkter blivit en stor besvikelse. I brev till sin medarbetare i Holland, numera residenten i Köpenhamn, Samuel Åkerhielm, omtalar han, »att man sökt mig hos Kungl. Maj:t hårt att callumniera, särdeles över den med Holland slutne traktat». Konungen hade sagt honom, att enligt Åkerhielms utsago Johan Gyllenstiernas order att ej sluta skulle ha nått fram tvenne dagar innan traktaten slöts. Olivekrans är visserligen på det klara med att Åkerhielm »intet sagt det till Kungl. Maj:t själv utan till en annan, som det sedan Kungl. Maj:t förebragt, utan tvivel av sin egen drift». Men han begär förklaring av Åkerhielm för att snarast kunna rentvå sig inför konungen och erhåller även en sådan förklaring³. Det är enligt hans förvisning Gyllenstierna, som förtalat honom och farit med »grov lögn»⁴.

¹ Olivekrans till drottning Kristina ²⁰/₄ 1681, Olivekrans' samling RA. Kursiveringen gjord av förf. Jfr Kristina till Olivekrans ⁷/₆ 1681, Arckenholtz, Mémoires de Christine IV, s. 104 (dat. 1680).

² Gyllenstierna till Olivekrans ²³/₁ 1680, Olivekrans' samling, RA.

³ Olivekrans till Åkerhielm ¹⁴/₁ 1680, Kanslitjänstemännens koncept och mottagna skrivelser, RA. Jfr dens. till dens. ⁷/₂ och ¹¹/₂ 1680, ibid., RP (Lilieflycht) ²⁶/₂ och ²⁸/₂ 1680.

⁴ Se nedan, s. 147.

Den andra punkten av betydelse i samband med audiensen gällde Olivekrans' eventuella tjänst i kansliet. Som svar på rekommendationen meddelade Karl XI den 2 januari 1680 Gyllenstierna, att Olivekrans ej kunde komma ifråga till det föreslagna riksdagsarbetet, eftersom — vilket Gyllenstierna torde erinra sig — kanslistaten uppgjorts redan under uppehållet i Skåne, d. v. s. i Ljungby en månad tidigare, och »Hoghusen redan riksdagssakerna under händer haver». Karl XI lovade emellertid att ha Olivekrans i åtanke »i anseende till hans viste tjänster och kapacitet»¹.

Formellt utgår konungen således ifrån att Gyllenstiernas rekommendation gällt Olivekrans' forna kanslitjänst. Men detta har — såsom ovan framhållits — Gyllenstierna sannolikt aldrig menat. I sak och andemening stämmer därför Karl XI:s svar överens med rekommendationen. För Olivekrans har emellertid helt naturligt den mista tjänsten varit huvudsaken. Först nu har det gått upp för honom, att han definitivt var utestängd från kansliet och ej var ämnad att spela någon förstaplansroll i de stundande förändringarna. Även i detta fall har vreden riktat sig mot Gyllenstierna. I den sinnesstämningen skrev han det ovan nämnda brevet till Åkerhielm. Förutom anklagelserna mot Gyllenstierna i anledning av traktaten förklarar han, att »vad mig vid kanslistaten är skett förnimmer jag vara det, att jag därur är utsluten». I samband därmed märker man ett första förstucket avståndstagande från det väntade intrigspelet. Han säger sig ej vara missbelåten med att ha kommit bort från kansliet utan upptar det såsom »en särdeles Guds skickelse med största tacksamhet».

Audiensen hos Karl XI vid årsskiftet 1679—80 har bestämt Olivekrans' ställning för den närmaste tiden framåt, ja, man torde kunna säga för hela hans återstående levnad. Hatet mot Gyllenstierna har omedelbart fört över honom till den högadliga oppositionen, och han har gått dennas ärenden. Det var troligen därför som man sökte få honom avlägsnad från Stockholm, först såsom sändebud till England, sedan

¹ Karl XI till Gyllenstierna ²/₁ 1680, Arkivet på Esplunda.

såsom ståthållare i Reval¹. Omedelbart efter riksdagen finna vi honom i en betecknande miljö med hänsyn till agitationen under år 1680. Han deltog nämligen i de sammankomster, som de forna regerings- och rådsmedlemmarna anordnade i anledning av riksdagens beslut om Stora kommissionen och i vilka även hans förtrogne vän, Anders Lilliehöök, oppositionsmannen på 1682 års riksdag, spelade en framträdande roll. Själv har Olivekrans medverkat åtminstone vid utarbetandet av de kollektiva supplikerna till Karl XI från regeringens och rådets sida².

I samma betecknande miljö finna vi Olivekrans i den från 1680-talets första år stammande stridsskriften *Relation de la Suède*. Den gamle »skytteanen» och Gyllenstiernaanhängaren nämnes tillsammans med högadelns främste talesman på 1680 års riksdag, Per Sparre, och Anders Lilliehöök såsom i landet välkända »comme les défenseurs de leurs privilèges et les protecteurs de la liberté»³.

Men Olivekrans måste — liksom den ävenledes undanträngde Lilliehöök⁴ — söka erhålla någon ny tjänst. Sannolikt har han, samtidigt med att han riktat häftiga angrepp mot Gyllenstierna, redan 1680 sökt påverka konungen i denna riktning. Hans ivriga bemödanden att rentvå sig beträffande den holländska traktaten i samband med angreppen på Gyllenstierna ha ej lett till önskat resultat. Men snart ha andra möjligheter att erhålla tjänst inom landet yppat sig.

¹ Olivekrans till Åkerhielm ³/₃ och ²⁷/₃ 1680, Kanslitjänstemännens koncept och mottagna skrivelser, RA, Juels och Skeels rapporter ¹⁴/₇ och ⁴/₈ 1680, Fryxell, Handlingar I, s. 395, 397. Jfr Ahnlund, a. a., HT 1923, s. 8.

² Olivekrans till Lilliehöök ¹⁹/₁ 1681, Olivekrans' samling, RA. Det heter här, att tvenne av de fyra supplikerna ha inlämnats; »mais les morts du senat sont encore 'scopae dissolutae', néanmoins nous y travaillons afin qu'une supplique puisse aujourd'hui être souscrite et envoyée à Kungsör». Jfr Lilliehöök till Olivekrans ¹⁵/₁₀ 1681, *ibid.* Om sammanträdena och supplikerna se F. F. Carlson, Sveriges historia III, s. 206 f.

³ Se om skriften ovan, s. 138 not 2.

⁴ Se Lilliehööks i detta avseende belysande brev till Olivekrans ¹/₁ 1681, Olivekrans' samling, RA. Sedermera hoppades Lilliehöök på att Olivekrans skulle förhjälpas honom till tjänst hos drottning Kristina (dens. till dens. ²⁶/₂ 1681, *ibid.*).

Redan under förhandlingarna i Nijmegen hade han knutit förbindelser med drottning Kristina ¹. När drottningen 1680 sände markisen del Monte till Sverige, har Olivekrans redan under riksdagens första skede fått intim kontakt med denne. Han erbjöd sig redan nu att gå i drottningens tjänst ². Underhandlingarna ledde till resultat, då han i början av år 1681 mottog erbjudandet om tjänsten såsom Kristinas guvernör i underhållsländerna. Han omtalar själv, att han kunde göra det, eftersom han befann sig »en liberté hors d'engagement et d'emploi». Förhållandet till konungen var sådant, att han hoppades, att denne skulle tillåta honom att ta emot tjänsten som guvernör, ehuru andra »ne le voient point de bon oeil» ³.

Tjänsten som Kristinas guvernör över underhållsländerna tarvade, sådant läget var, även ett gott förhållande till konungen för att inför denne med framgång kunna föra drottningens talan. Olivekrans' avundsmän rapporterade till Kristina, att han var i onåd och därför olämplig till tjänsten. Han dementerade detta, ehuru »le feu Jean Gyllenstern a fort travaillé à cela et qu'il y a eu d'autres encor qui après sa morte l'ont secondé dans ce dessein» ⁴. Men samtidigt har han fortsatt att målmedvetet och hänsynslöst arbeta på att åstadkomma ett bättre förhållande till Karl XI. Han inlämnade supplik till konungen om bistånd och beskydd ⁵.

¹ Olivekrans till Kristina ²⁷/₆ 1679, Olivekrans' samling, RA.

² Olivekrans till Kristina ¹⁷/₁₁ 1680, Stockholm, Olivekrans' samling, RA. Han försäkrar här, att om han »hade kunnat efterleva mina egna intentioner, skulle jag alltid hava prefererat Eders Maj:ts tjänst framför all annan». Men vad som hittills förhindrat detta, »det synes nu genom Guds välbehag åter vilja föras på vägen igen». Jfr Kristina till Olivekrans ⁴/₁ 1681, Generalguvernörernas över Kristinas underhållsländer arkiv, RA.

³ Olivekrans till Lilliehöök ⁵/₂ 1681, till Kungl. Maj:ts odat. (1681), till Kristina ⁵/₂ 1681, Olivekrans' samling, RA. Jfr Lilliehöök till Olivekrans ⁹/₂ och ²⁶/₂ 1681, ibid.

⁴ Olivekrans till Kristina ²⁰/₄ 1681, Olivekrans' samling, RA, Palme, a. a., s. 437.

⁵ Olivekrans till Kristina ¹⁹/₂ 1681, Olivekrans' samling, RA (helt överkorsat koncept). Den i brevet omnämnda, för förståelse av Olivekrans' ställning och känslor särskilt i samband med den förlorade tjänsten 1680 bely-

I samband därmed gav han konungen en bestämd vink, huru denne borde förfara med de mycket betydande Gripensstiernska förpantningarna för att vinna störst behållning åt kronan på pantinnehavarnas bekostnad. Han kallade tillvägagångssättet för att »ménager l'ésprit du roi»¹.

Men Olivekrans har trots detta närmande stått kvar i oppositionens led. Det var i den egenskapen som han författade en promemoria över vad Kristina borde iaktta för att återfå Sveriges krona. I denna framträder tanken, att enväldet lätt kunde förbytas i interregnum. Med utgångspunkt i sina underhållsländer, som under Sveriges krig borde vara neutrala, kunde då Kristina tillvälla sig kronan².

Efter audiensen hos Karl XI vid årsskiftet 1679—80 har Olivekrans således slutit sig till oppositionen mot Johan Gyllenstierna och enväldet. Han har anklagat Gyllenstierna för att ha sökt undantränga honom från konungens gunst. Å andra sidan se vi Olivekrans med hänsynslösa metoder söka vinna konungens förtroende på motståndarnas bekostnad. Det var i den sinnesstämningen gentemot Gyllenstierna som han skrev sitt ovan citerade brev till Samuel Åkerhielm

sande (odat.) suppliken finns bland Skrivelser till konungen, RA. I brevet till Kristina anger Olivekrans sitt ingripande i processen mot Jørgen Krabbe 1677 såsom den främsta orsaken till den kungliga onåden. Olivekrans' långa skrivelse till Karl XI i denna fråga av 28/11 1677 finns bevarad i Biografica, K 15 a, RA. Den är av väsentligt intresse för Krabbeprocessens historia.

¹ Olivekrans till Kristina 20/4 1681, Olivekrans' samling, RA: »Il y a deux ou trois semaines que je commence à ménager l'ésprit du roi. Je lui ai decouvert le moyen de revoir la mine d'argent à Salberg et l'ouvrage de cuivre à Affwesta . . .» Om dessa förpantningar se Munthe, Joel Gripensstierna, passim. Olivekrans' aktion resulterade i ett kungligt brev 16/4 1681, som innebar »ett nytt och överraskande direktiv» från konungens sida (Munthe, a. a., s. 209 f.). Munthes förmodan, att Olivekrans i denna fråga påverkat konungen, vinner genom den förstnämndes egna ord slutgiltig bekräftelse.

² Koncept i Olivekrans' samling, RA. Jfr Palme, a. a., s. 437 f., som har framhållit överensstämmelsen mellan memorialet och tendensen i Les Anecdotes. Det av Palme åberopade brevet av år 1677 till Karl XI innehåller däremot ej mera än vad man kan kalla övliga artighetsfraser i samband med att Olivekrans vid ryktet om en förestående brytning av Karl XI:s trolovning föreslår andra giftermålsallianser.

den 14 januari 1680, och i samma sinnesstämning påträffar Feuquières honom nu eller några dagar senare, dock senast i mitten av januari 1680.

Efter samtalet med Olivekrans kan Feuquières konstatera, att Gyllenstierna »ne doit pas avoir de plus grand ennemi que lui au monde». Olivekrans har för Feuquières refererat sina samtal med Gyllenstierna efter hemkomsten kort dessförrinnan. För Gyllenstierna skulle han ha framhållit det olyckliga i Lundaförbundet och avsteget från förbundet med Frankrike. Denne får nu skulden för den felaktiga uppfattning, som konungen fått beträffande den holländska traktaten. Angående Gyllenstiernas person framhåller Olivekrans till sist, att han visserligen funnit honom mycket förändrad redan vid sitt besök i Sverige 1677, men han hade aldrig trott, att Gyllenstierna skulle kunna visa »un si haute degré d'orgueil et de fureur que celui où il est présentement».

I direkt anslutning till samtalet med Olivekrans är det som Feuquières framhåller, att alla, som talat med honom om Gyllenstierna, talat illa om denne. Fransmannen, som fram t. o. m. utgången av år 1679 uttryckt den största beundran för Gyllenstierna och hans planer, har redan ett par veckor tidigare rapporterat från Stockholm, att man misstrodde hans redliga avsikter med konungen. I anslutning till samtalet med Olivekrans, och sedan han framhållit den allmänna misstänksamheten mot Gyllenstierna samt särskilt Olivekrans' hat, utvecklar han hela det från *Les Anecdotes* välkända propagandakomplexet.

Om man ser dessa fakta i samband med den ovan diskuterade anteckningen av Fredrik von Dohna, kan endast en slutsats dragas med avseende på Olivekrans' roll. Från och med nyåret 1680 har han varit engagerad i den mot Gyllenstierna och sedermera mot enväldet riktade propaganda, som kan spåras i olika källor. För den något yngre generation, som Dohna tillhörde, har han varit känd som den mot Gyllenstierna riktade propagandans främste målsman. För Dohna, som fast trodde på *Les Anecdotes*' teckning av Gyllenstierna, har Olivekrans varit känd såsom den person,

som verkligen avslöjat Karl XI:s allsmåktige rådgivare. Olivekrans' uppträdande 1680—81 bekräftar till fullo denna uppfattning. Från konferensen med Gyllenstierna i december 1679 har han begivit sig till Stockholm, där generalguvernörens planer i vanställd form omedelbart använts i propagandan mot honom. Feuquières är förvisso ej den ende, som fått del av Olivekrans' »avslöjanden». Vi ha att göra med en medvetet spridd propaganda, som man även låtit nå Karl XI:s öra. Så bör Dohnas anteckning, sedd i samband med Olivekrans' uppträdande både i förhållande till konungen och gentemot Gyllenstierna år 1680, otvivelaktigt tolkas¹.

¹ De vunna resultaten beröra delvis *Les Anecdotes'* författarfråga. De torde avgörande styrka uppfattningen, att Olivekrans haft att göra med tillkomsten av den tendens, som genomsyrar skriften. I och för sig är det också ingenting som hindrar, att Olivekrans, även om han redan 1680 gett offentlighet åt sina beskyllningar, senare utförligt återkommit till ämnet i *Les Anecdotes*. Men även andra lösningar äro tänkbara. Kännedomen om att Olivekrans 1680—81 gett offentlighet åt beskyllningar mot Gyllenstierna av det slag, som finnes i *Les Anecdotes*, har tydligen förestavat Dohnas notis. Samma kännedom kan ha gett anledning till Ulrika Eleonora d. y:s anteckning och anteckningen om författaren i det av Schauman uppmärksammade exemplaret av skriften. Under alla omständigheter bjuder försiktigheten, att man vid diskussion av författarfrågan bortser från likheter mellan uttalanden av Olivekrans och det parti i *Les Anecdotes*, som handlar om Gyllenstiernas planer. En sak är nämligen ovedersäglig: *Les Anecdotes* i föreliggande skick har som källa använt den mot Gyllenstierna fientliga agitationen från åren 1680—81. På denna har författaren broderat vidare, när han skildrat enväldet under Karl XI. Olika möjligheter kunna sedan övervägas. Det kan t. ex. förhålla sig så, att denna under Olivekrans' medverkan tillkomna propaganda av denne lagts fram i en numera förlorad skrift, som utgjort källa för *Les Anecdotes*. Men det kan också förhålla sig så, att *Les Anecdotes* i föreliggande skick endast utgör en utvidgning och komplettering av ett äldre arbete av Olivekrans, tillkommet, då angreppen mot Gyllenstierna och enväldet hade högaktuell betydelse vid 1680-talets början. Man kan ej undgå att märka, att tyngdpunkten i framställningen är förlagd till Gyllenstiernas verksamhet och förhistorien till 1680 års riksdag. Man är då framme vid den av Ahnlund framförda teorien om omarbetning av ett ursprungligt Olivekrans' arbete. Men tillkomsten av den nu kända versionen tillhör förvisso ej 1680-talet, eventuellt hör den hemma avsevärt längre fram i tiden. I detta sammanhang må påpekas, att *Les Anecdotes'* dåliga franska stämmer illa överens med samtidens omdöme om Olivekrans' förmåga. Drottning Kristina uppmanade

V.

Påståendena om Gyllenstiernas planer 1679—80 ingå såsom ett viktigt led i propagandan mot både honom och enväldet. Det är självklart, att man av de fakta, som meddelas i sådant sammanhang, ej kan dra några slutsatser varken om Gyllenstiernas program eller om detta programs förverkligande på 1680 års riksdag. Även en annan omständighet måste understrykas. Eftersom propagandan mot enväldet bygger direkt vidare på en redan förefintlig propaganda mot Gyllenstierna — det var redan före 1680 års riksdag utsagt, att denne önskade införa envælde för att uppnå interregnum — ligger det i sakens natur, att eventuella förändringar i den politiska kursen efter hans död utsuddats. Det var Gyllenstiernas onda planer, som förverkligades vid enväldets införande.

Påståendena om Gyllenstiernas planer, sådana de framträdde hos Olivekrans och Feuquières vid ingången till år 1680, äro emellertid ur andra synpunkter av intresse för förståelsen av utvecklingen fram t. o. m. riksdagen. Det är nämligen uppenbart, att svartmålningen av Gyllenstierna grundar sig på fakta, som hämtats från förhandlingarna mellan honom och Karl XI i Skåne efter fredsslutet i Lund. De äro alltså av färskt datum, då de komma till användning i propagandans tjänst. Bakom angreppen på Gyllenstierna ligga faktiska kunskaper om planerade inrikespolitiska förändringar i Sverige.

I alla avseenden hade de personer, som voro intresserade i propagandan, förutsättningar att vara välunderrättade. Överläggningarna mellan konungen och Gyllenstierna hade i ett viktigt skede övervarits av en deputation från Kammarkollegium¹. Feuquières kom till Stockholm efter en långvarig

---

honom att alltid skriva sina brev på franska, »car vous le faites très bien». Omdömet har stämpats såsom »måhända alltför smickrande» (Abnlund, a. a., HT 1923, s. 17 not 2). Det får emellertid ett stöd av en fransk iakttagares omdöme under Nijmwegenförhandlingarna, »un homme de lettres, qui écrit bien en latin et en français» (Limijon de Saint Disdier, a. a., s. 22).

¹ Se nedan s. 151.

vistelse i Karl XI:s och Gyllenstiernas närhet, under vilken han ofta fått del av den sistnämndes planer efter freden. Olivekrans slutligen anlände till huvudstaden efter en konferens med Gyllenstierna, då denne av allt att döma med honom diskuterat både den stundande riksdagen och reduktionsplaner.

Vid ett ytligt betraktande kunde besluten från Karl XI:s sista samvaro med Gyllenstierna framstå såsom endast eller huvudsakligen av intresse för Skånelandskapen. Men av de personer, som stodo bakom angreppen mot Gyllenstierna, ha de fattats såsom ytterligt betydelsefulla för den framtida utvecklingen även i Sverige. Det blir under sådana omständigheter nödvändigt att närmre granska dessa beslut. Man måste ställa frågan, om Gyllenstiernas verksamhet i Skåne efter freden varit av en sådan art, att anledning förefunnits att tillskriva honom planer, som berörde Sveriges hela inrikespolitiska framtid, i samband med en beslutad riksdag.

Olika sidor av Johan Gyllenstiernas verksamhet efter freden i Lund ha uppmärksammats i den historiska forskningen. Så är fallet med hans utrikespolitiska förhandlingar, särskilt dem som beröra förhållandet till Danmark, hans insatser vid besluten att anlägga en ny örlogsstation i Karlskrona och att bygga en ny flotta, hans skånska uppbyggnads- och rustningsprogram. Men vad man icke synes ha lagt märke till, är att alla dessa linjer i sina avgörande skeden löpa samman i en punkt; de förhandlingar, som ägde rum i det kungliga huvudkvarteret i Ljungby i slutet av november och början av december 1679. Det var vid ankomsten till Hälsingborg omedelbart från dessa underhandlingar som Gyllenstierna sammanträffade med Olivekrans.

Ljungbyförhandlingarna utgöra till sin formella karaktär en direkt fortsättning på förhållandena under kriget. Det har med rätta framhållits, att när freden i Lund slöts, hade Sverige sedan flera år i praktiken levat under en krigsdiktatur. Sedan 1676 låg styrelsens tyngdpunkt i det kungliga högkvarteret, medan rådet i Stockholm spelat en fullständig underordnad roll. Inflytandet hade helt gått över till de

personer i konungens omgivning, som förstodo att göra sitt inflytande gällande, främst Johan Gyllenstierna och sekreterarna. Denna sakernas nya ordning hade även betydelse för finansväsendet. Från det kungliga högkvarteret utgingo order om utanordning av medel, och Kammarkollegium desavouerades härvid i nästan lika hög grad som rådet. Det hände, att en deputation från kollegium uppsökte konungen i fält för att provisoriskt göra upp kommande års stat. Men det nästan nödvändiga resultatet av utvecklingen hade blivit, att finanserna råkat i oordning, en oordning, som i hög grad bestod vid tiden för fredsslutet ¹.

När freden var sluten, visade Karl XI och Gyllenstierna ingen brådska med att återgå till någon annan ordning än den, som varit rådande under kriget. Så länge konungen var kvar i Skåne, lämnades rådet helt ur räkningen. Ljungbymötet hade samma karaktär som konferenserna i högkvarteret under kriget. I överläggningarna deltog i främsta rummet Karl XI, Gyllenstierna och Hans Wachtmeister. Nu liksom vid tidigare tillfällen under kriget hade en deputation från Kammarkollegium infunnit sig. Deputationen, vars ärende var att framlägga förslag till 1680 års stat, bestod av kollegii president, Göran Gyllenstierna, samt kammarråden Anders Lindhjelm och Johan Ehrensköld. Det var för övrigt fullt konsekvent, då man även på detta sätt lät krigsdiktaturen fortsätta. Freds- och förbundsunderhandlingarna med Danmark hade förts utan rådets medverkan. När det gällde att ordna förhållandena i Skånelandskapen, var det krigsorganisationen som fortsatte ².

Genom den instruktion, som den 7 december i Ljungby utfärdades för generalguvernören, konstituerades dennes självständiga maktställning i Skånelandskapen. Han fritogs från beroende av krigs- och kammarkollegierna ³. Tvenne dagar tidigare, den 5 december, hade instruktionen för Hans Wachtmeister definitivt fastslagit, att flottan skulle förläggas till

¹ Se t. ex. A. Munthe, Kungl. Maj:ts kanslis historia I, s. 125 ff.

² Rosén, a. a., s. 115 ff.

³ Skånska samlingar 1874, s. 58 ff.

Karlskrona, som skulle bli centrum för dess nybyggnad¹. Den forcering av det skånska indelningsverkets genomförande, som Gyllenstierna önskade, genomdrevs på Ljungbymötet, då även svenska pantegods i Skåne tillgrepos². Vid samma tid, den 22 och 28 november, utfärdades instruktioner för de kommissarier, som skulle handha indelningen av kavalleriet i Sverige och vilkas uppgift var att åstadkomma »kavalleriregementenas fullkomliga stabiliserande». Instruktionen utvidgades den 14 december till att gälla även infanteriet³.

Vi ha i alla dessa åtgärder den reella bakgrunden för den i januari 1680 uppdykande propagandan med uttalade misstankar om den redliga avsikten med Gyllenstiernas vunna självständighet och väpnade makt i Skåne. Uppenbart är även, att *Les Anecdotes'* tal om att Gyllenstierna till Skåne flyttade alla salpetersjuderier, gevärsfaktorier och krutkvarnar, har sin bakgrund i den nu till honom lämnade instruktionens 7. och 8. punkter, som just handla om dessa trenne slag av anläggningar i Skånelandskapen.

Men även kombinationen mellan Gyllenstiernas maktställning i Skåne och hans underhandlingar med Danmark, som utmärker propagandan redan i januari 1680, anknyter till Ljungbyförhandlingarna. Den 6 december utfärdades nämligen instruktionen för Gyllenstierna i hans egenskap av svensk ambassadör i Köpenhamn⁴. Här finns också kärnan till *Les Anecdotes'* påstående, att Gyllenstierna öppnade all konungens utrikeskorrespondens. För att kunna föra underhandlingarna med danskarna på effektivt sätt fick han kort därpå på egen begäran fullmakt att ta del av de på väg varande depescherna från svenska sändebud. Även Feuquières har berörts av ryktet om Gyllenstierna och utrikeskorrespondensen. I januari 1680 rapporterar han att den svenske parisambassadören Nils Bielkes vänner bett honom »de faire tenir

¹ Clemensson, a. a., s. 150 ff.

² Rosén, a. a., s. 132 f.

³ S. Ågren, Karl XI:s indelningsverk, s. 10 f. och passim.

⁴ Danica, RA. Jfr den kompletterande instruktionen för Gyllenstierna

^{17/1} 1680, ibidem.

secrètement les lettres à cet ambassadeur, appréhendant que Guldenstiern ne les fasse intercepter»¹.

Ej endast agitationen mot Gyllenstierna har sett ett samband mellan de olika ärenden, som avgjordes under Ljungbyförhandlingarna. Så torde även ha varit fallet med generalguvernören själv. Man synes nämligen på mötet ha övervägt om den frist, inom vilken rustningsprogrammet i huvudsak skulle kunna vara genomfört. Tanken på en sådan frist torde i alla händelser ligga bakom de av Gyllenstierna kort därpå uttalade planerna på ett nytt offensivt uppträdande från Sveriges sida på kontinenten.

Vissa uttalanden av Feuquières efter samtal med Gyllenstierna och av denne själv i ett memorial inför underhandlingarna med danskarna, sedda i samband med de forcerade rustningarna, ha av forskningen tolkats så, att Gyllenstierna hyst planer på att om några år gripa till offensiven i Tyskland och närmast fortsätta Karl X:s politik². Antydningarna

¹ Feuquières till Ludvig XIV ^{24/1} (n. st.) 1680, Lettres inedites V, s. 61.

² G. Landberg, Johan Gyllenstiernas nordiska förbundspolitik, UUÅ 1935, s. 131, S. U. Palme, Sveriges politiska ledning under 1670-talets kris, HT 1937, s. 92 ff., Clemensson, a. a., s. 144 ff. I »Skånska privilegie- och reduktionsfrågor» anslöt jag mig i förbigående till denna mening. Det skedde i tvenne meningar och under hänvisning till Landberg och Clemensson: »De militära anläggningarna i Skånelandskapen hade tydligen ej endast defensivt syfte utan avsågo att om några år möjliggöra ett offensivkrig över havet. Troligen har Gyllenstierna räknat med att även i det avseendet gå i Karl X:s fotspår och återuppta hans offensiva tyska planer.» Tesen, som ej är min och som för mitt arbete spelat en fullständigt underordnad roll, har gjorts till föremål för en utförlig kritik av Grauers i hans tidigare anförda rec.: »I anknytning till de synpunkter, som senast anlagts av Clemensson, hävdar författaren *med denne* (kursiverat här), att generalguvernörens 'politik i förhållande till skånska adeln och de skånska godsens' endast var en 'detalj i hans politiska system' (s. 115).» Jag vill då först framhålla, att jag med Gyllenstiernas *politiska* system ej endast eller huvudsakligen avser hans *utrikespolitiska*, även om det i detta fall villigt skall medges, att orden i det sammanhang, i vilket de stå, *kunna* missuppfattas. Meningen var emellertid endast att understryka, att Gyllenstiernas politik gentemot den skånska adeln och de skånska godsens måste ses i samband med hans politiska system över huvud taget. På s. 116—20 framhåller jag sålunda, att Gyllenstiernas skånska räfstepolitik gått ut på att skaffa medel till försvaret. Jag försöker visa (s. 117, 120), vari Gyllenstierna

om sådana planer sammanfalla i tiden nära med Ljungbyförhandlingarna.

Redan tidigare hade Feuquières rapporterat, att Gyllenstiernas avsikter med den starka krigsmakt, som han ämnade skapa, var att efter en kortare freds- och uppbyggnadsperiod åter börja krig¹. Omedelbart efter Ljungbymötet omtalas dylika planer på olika håll. Dessa stå, såsom ovan framhållits, i mycket nära samband med rustningsprogrammet. Efter ankomsten från det kungliga högkvarteret till Stockholm i januari 1680 uttalade Feuquières som sin mening, »att när Gyllenstierna vill, kommer landet snart att vara i stånd att börja krig, då detta också är konungens önskan»². Uttalandet

---

skiljer sig från förmyndartidens opposition i gemen. Sedan framhåller jag (s. 120—24), huru Gyllenstiernas privilegiepolitik bör ses i samband med uniformitetspolitiken och understryker, att redan på hösten 1679 uniformitetsprogrammet stått klart. Men jag kan ej inse, att jag »med Clemensson» hävdad, att politiken i förhållande till »den skånska adeln och de skånska godsens» är en detalj i Gyllenstiernas politiska system. Clemensson har ej nämnt — och har ej haft anledning nämna — Gyllenstiernas politik varken i förhållande till den skånska adeln, till reduktionen eller till uniformitet och adelsprivilegier. Det gemensamma för oss är, att jag anslutit mig till Clemenssons uppfattning — ehuru i försiktiga ordalag — då det gällde att ange en utrikespolitisk förklaring till Gyllenstiernas rustningsprogram. I övrigt ha vi haft helt olika objekt för våra undersökningar. Landberg ställer sig enligt Grauers mera kritisk än jag till Gyllenstiernas offensivplaner. Det bör anmärkas, att Landberg efter Clemenssons undersökning uttalat sig minst lika kategoriskt som jag (Nordisk 1600-talspolitik under debatt, HT 1939, s. 340, jfr även S. U. Palmes rec. av Clemensson, *ibid*, s. 101 f). Att Gyllenstierna räknat med offensiva planer torde ej gå att förneka på grund av hans egna uttalanden. Sedan kan man givetvis — i avvaktan på att Gyllenstiernas utrikespolitik 1679—80 gjorts till föremål för nya specialundersökningar — alltid diskutera i hur hög grad han räknade med denna möjlighet. Gyllenstiernas danska politik måste emellertid alltid ses i samband med hans politik i förhållande till de erövrade provinserna. Det är då frapperande, i hur många avseenden den överensstämmer med Karl X:s planer efter Roskildefreden, enklast uttryckta i det bekanta brevet till Biörnklou^{2/3} 1658: De forna danska provinserna skulle helt försvenskas och Danmark tvingas i union med Sverige.

¹ Clemensson, a. a., s. 146.

² Feuquières till Ludvig XIV ^{24/1} 1680, *Lettres inedites V*, s. 56, Clemensson, a. a., s. 146.

är märkligt icke minst med hänsyn till att det fälldes av en minister i ett krigstrött och ekonomiskt utblottat land. Men man lägger märke till att Feuquières ej främst avser att tala om Gyllenstiernas utrikespolitiska planer, utan yttrandet fälles i anledning av det rustningsprogram, som nu fastställts.

Vid samma tid är det som Gyllenstierna i ett memorial för sig själv inför de stundande underhandlingarna med Danmark röjer planen att Sverige skulle »innan 3 eller 4 år eller när en favorabel konjunktur sig presenterade» bryta freden och i Tyskland »göra sig konsiderabelt igenom lands och herrskapers inkräktande»¹. Den av Gyllenstierna nämnda tidsfristen är anmärkningsvärd så till vida, att 4 år var den tid, inom vilken flottans uppbyggnadsprogram enligt Kungl. Maj:ts av Hans Wachtmeister återgivna önskan skulle vara helt genomfört². Man torde nog ha rätt att förmoda, att bakom Gyllenstiernas utrikespolitiska uttalanden ligga beräkningar om när det uppbyggnads- och rustningsprogram, som fastställts i Ljungby, skulle kunna vara genomfört. Det är i och för sig självklart, att före instruktionen för Hans Wachtmeister angående flottan den 5 december och för Gyllenstierna den 6 december ligga både utrikespolitiska och inrikespolitiska överväganden. Utrikespolitiken har lika naturligt härvid diskuterats med hänsyn till när Sverige kunde beräknas vara färdigrustat enligt det uppgjorda programmet. Samma kombination har sysselsatt Gyllenstiernas tankar, då han förberedde sina underhandlingar med Danmark strax efter Ljungbymötet³.

¹ Konc., Arkivet på Esplunda, Landberg, a. a., s. 131, not 131, S. U. Palme, a. a., HT 1937, s. 83, not 2, Clemensson, a. a., s. 146.

² Ridderskapets och adelns riksdagsprotokoll 1680, s. 4: »Då uppsteg amiralgeneral hr Hans Wachtmeister, sägandes sig hava förstått Hans Kungl. Maj:ts intention vara sådan, att flottan måtte på 4 års tid vara helt färdig och uti det stånd, som rekvireras till rikets säkerhet.»

³ I ett av forskningen tidigare uppmärksammat egenhändigt brev från Gyllenstierna till Hans Wachtmeister ²/₁ 1680 (Flottans arkiv, skrivelser till Hans Wachtmeister, RA), omtalar generalguvernören inledningsvis, att han varit tvungen att försumma Wachtmeister på grund av de danska underhandlingarna. »Gud give denna ambassaden vore all, så skulle jag längesedan

De fakta beträffande Gyllenstiernas ställning till Skåne, rustningarna och utrikespolitiken, varpå den i januari 1680 konstaterbara agitationen mot honom bygger, äro hämtade från de avgörande besluten i Ljungby i november—december 1680. Meddelandena om dessa beslut kunna — såsom ovan framhållits — ha nått Stockholm på olika vägar. Man har särskild anledning att uppmärksamma Olivekrans' konferens med Gyllenstierna omedelbart efter Ljungbymötet. Men även deputationen från Kammarkollegium kan ha varit nyhetsförmedlare. Anmärkningsvärt är i alla händelser, att Kammarkollegium på nyåret 1680 på ett markant sätt demonstrerade sin ovilja mot Gyllenstiernas självständiga maktställning i Skånelandskapen ¹.

Det återstår emellertid frågan, om på Ljungbymötet även kommit till stånd avgörande beslut beträffande den inrikespolitiska kursen, med andra ord om påståendena om att Gyllenstierna syftade till envælde, förmyndarräfst och reduktion har en grund i ett vid tiden för Ljungbymötet uppgjort program.

VI.

Gyllenstiernas uppbyggnads- och rustningsprogram förutsatte, om det ej skulle vara rena utopien, att man hade övertäget och funnit utvägar till medelanskaffning. Under sådana omständigheter ligger det närmast till hands att tänka på reduktion och förmyndarräfst.

Man har jämfört Gyllenstiernas ställning under Karl XI:s omyndighetstid med hans program under åren 1679—80. Det kan med lätthet konstateras, att han i stort sett tillhört den riddarhusdemokrati, för vilken Klas Rålamb främst fram-

---

hava varit hos hr amiralen.» I fortsättningen talar han om en »plan» såsom något för båda välbekant: »Där herr amiralen nu strax ruinerar landet, faller hela desseinen, som jag väl vet amiralen aldrig tänker; får jag och landet liten ro, skall jag göra mera än någon i världen tänker och således befordra min allernådigste konungs dessein som en trogen tjänare.»

¹ Rosén, a. a., s. 117, not 2.

står såsom ledare. Tillsammans med denne har han reagerat mot regeringens abalienationspolitik och yrkat på reduktionens fullföljande. Han har vidare varit en hänsynslös förespråkare för lågadelns intressen gentemot den betitlade högadeln. Om man utgår ifrån, har det sagts, att Gyllenstierna 1679—80 icke hade för avsikt att krossa adeln, endast högadeln, och icke menade att gynna de lägre stånden på bekostnad av adelns privilegier, »finnas inga spår i Gyllenstiernas utveckling till den statsman, vi möta vid den myndige Karl XI:s sida»¹.

Problemet kan emellertid också ställas på ett annat sätt. Man kan fråga sig, vari Gyllenstierna under åren 1679—80 skilde sig från riddarhusdemokratien, vars forna ledare nu blivit hans farligaste motståndare. Det kan härvid sättas ifråga, huru mycket Gyllenstiernas planer att stärka konungamakten på rådets bekostnad betytt. Men den punkt, som i detta sammanhang är av störst intresse, är förhållandet till abalienations-reduktionspolitiken. Helt naturligt var huvudmotivet för de flesta av dem, som yrkade på sparsamhet med abalienationer och reduktion, att uppnå största möjliga lättnad beträffande extra ordinarie skatter och pålagor. Man hyllade den enkla principen, ju mera av kronans räntor som voro abalienerade, ju större pålagor på den fria jorden. När man under förmyndartiden ständigt möter argumenten, att provinserna böra bära sig själva och att bevillningen kunnat undvikas med en annan godspolitik än den, regeringen förde, är det ett utslag av denna tankegång, gemensam för de ofrälse och de adliga reduktionsvännerna.

Å andra sidan är det givet, att de, som agiterade för reduktion, så mycket som möjligt betonade utsikterna till minskade skattebördor. Det var ett agitationsmedel, som var lika användbart gentemot lågadeln som gentemot de ofrälse. Med särskild tydlighet kommer detta till synes på 1678 års Halmstadsriksdag i Mauritz Posses, Gyllenstiernas svågers, uppträdande. Han passar på att föra fram reduktionstanken,

¹ R. Fähræus, Johan Gyllenstiernas riksdagsmannabana, HT 1899, s. 306 ff.

då det blir tal om bevillningar, som inkräkta på adelns privilegier. När det den 7 februari blev tal om utskrivningarna, begärde Posse »få nämna vad han i detta fallet hade att påminna», varpå följde ett helt program för reduktionens fullföljande särskilt i provinserna¹. Tvenne dagar senare — på tal om utskrivning på adelns rå och rör — rekommenderade han ånyo reduktionen, »så kan det bliva både ryttare och knektar till fyllest utan att sätta så våra privilegier i fara». »Det är svårt att låta skriva våra rå och rör. Var äro då våra privilegier? Det kunde ock väl behövas en ny reduktion. Var äro militiegodsens?»².

För Johan Gyllenstierna har emellertid nu tanken på minskade skattebördor spelat en helt underordnad roll. Det hänsynslösa hävdandet av statsintresset och försvarsintresset även efter fredsslutet 1679 är utan tvivel den faktor, som för samtiden ytterst gjort Gyllenstiernas statsmannagestalt så markant. Den dominerande tanken hos honom åtminstone under hans sista tid var att skapa ett starkt försvar. Reduktionen och förmyndarräfsten voro de medel, som skulle göra detta möjligt. Redan i Mauritz Posses uttalande på Halmstadsriksdagen sammankopplas reduktionen med försvaret. Efter riksdagen rapporterar Feuquières, att »Johan Gyllenstierna talar ej om annat än att uppsätta en fruktansvärd krigshär, och han visar medlen därtill». Något senare kan Feuquières lämna detaljer: En stående här på 80.000 man jämte 12.000 båtsmän skall Sverige bli i stånd att underhålla, sedan en riksdag efter kriget beslutat om reduktion och förmyndarräfst³. Att detta uttalande verkligen står i överensstämmelse med Gyllenstiernas planer, bekräftas av ett av hans främsta medarbetare, Ehrenflycht, 1680 återgivet yttrande⁴. Sammanknipningen mellan reduktionen och försvarets stärkande är genomgående för Gyllenstiernas politik såsom skånsk generalguvernör efter fredsslutet 1679. Denna fråga har —

¹ Ridderskapets och adelns riksdagsprotokoll 1678, s. 256.

² Ridderskapets och adelns riksdagsprotokoll 1678, s. 264 f.

³ F. F. Carlson, Berättelse, s. 6, Dens., Sveriges historia III, s. 16.

⁴ Nedan, s. 161.

såsom ovan framhållits — varit aktuell under Ljungby-överläggningarna.

När i Ljungby definitiva beslut fattades om skapandet av det starka försvar, varom Gyllenstierna drömt, ligger det i sakens natur, att man även övervägt de lösningar till medelanskaffning, som Gyllenstierna tidigare angivit. Det var självklart för dem, som tidigare hört Gyllenstiernas yttrande i frågan, vilken lösning, man beslutat sig för. I sitt ovan nämnda yttrande i januari 1680 om Gyllenstiernas utrikespolitiska planer i anledning av det fastställda rustningsprogrammet omtalar Feuquières att Gyllenstierna håller på att skaffa sig ett kraftigt vapen i de nya trupper, som han avser att underhålla med de godsräntor, som skola indragas till kronan. I detta avseende äro emellertid även de upplysningar, som de deputerade från Kammarkollegium sedermera lämnade, av stort intresse¹.

Man beräknade, att för flottan och den nya örlogstationen omedelbart behövdes 400.000 d. s. Det visade sig, att en del av dessa medel fick tagas av den bevillning, som kommande riksdag skulle göra. 100.000 d. s. togos från konungens egna medel, avsedda för hovhållningen². Det var med andra ord omöjligt att med de medel, som stodo till förfogande, verkställa det uppbyggnadsprogram för flottans vidkommande, som Karl XI, Gyllenstierna och Wachtmeister alla åsyftade.

I en liknande situation befann sig Gyllenstiernas redan beslutade skånska indelningsverk. Det visade sig nödvändigt att för indelningen tillgripa de svenska pantegodsens i Skåne, och på Ljungbymötet bestämdes, att 100.000 d. s. i 1680 års stat skulle anslås till dessa pantegods' inlösen. Eftersom dessa medel ej genast voro tillgängliga, började generalguver-

¹ A. Munthe, Joel Gripenstierna, s. 147, har i förbigående på denna punkt antytt Ljungbymötets betydelse för belysning av 1680 års riksdag, då han talar om »de dramatiska och för den statsfinansiella situationen före 1680 års riksdag mycket belysande överläggningar, som vid denna tid ägde rum i högkvarteret». Men mötets faktiska betydelse för planernas utformning har han ej vidrört.

² Se härom Clemensson, a. a., s. 150 ff.

nören från och med nu att indela godsen mot en personlig försäkran från hans sida, att pantesumman skulle komma att utbetalas. På det sättet måste exempelvis Otto Wilhelm Königsmarck nu avstå de gods, om vilkas fortsatta innehav han kort dessförinnan fått kunglig försäkran¹.

Det statsfinansiella läget var, redan innan det av Gyllenstierna och Wachtmeister företrädde rustningsprogrammet krävde nya medel, mycket dåligt. Den från Kammarkollegium nedsända delegationen kunde därför under Ljungbyförhandlingarna endast upprätta en av konungen den 1 december undertecknad interimstat, »till dess ständerna på en allmän riksdag kunna överlägga, huru verket står till att hjälpa»². Av den i allt på 5.752.178 d. s. löpande interimstaten saknades 2.535.508 d. s., vilkas anskaffande skulle hänskjutas till »näststundande riksdag». De för det nya rustningsprogrammet ansvariga måste under dylika omständigheter nu med nödvändighet ha diskuterat och fattat definitivt beslut om huru medlen genom riksdagens medverkan skulle kunna anskaffas.

De deputerades redogörelse för förhandlingarna ger klart vid handen, vad huvudfrågan gällt. För dem ha de båda vägar, som stodo till buds för att reda upp finanserna, varit självklara, antingen stryka rustningsprogrammet eller låta en riksdag vidtaga exceptionella åtgärder. I sin redogörelse ha de varit mycket måna om att understryka, att de verkligen gjort detta klart för konungen: »De denominerade . . . hava dock in antecessum sagt, att om militien modereras, fortifikationerna anläggas efter handen och skepp byggas småningom, lär staten kunna bära sig.» De hade sagt rent ut, att »munnen måste ställas efter matsäcken» och hären ej göras starkare än förr under fredstider. I annat fall var ingenting annat att göra än att sammankalla ständerna³. Uppenbarligen ha de deputerade varit ytterligt angelägna om att i sin

¹ Rosén, a. a., s. 132 ff.

² Kungl. Maj:ts interimdisposition över 1680 års räntor, Statskontoret, huvudarkivet serie G:g, RA.

³ Kammarkollegii prot. 8/1 1680.

redogörelse rentvå sig själva med avseende på det rustningsprogram, som de fått bevittna i Ljungby. De försäkrade, att de för konungen framhållit de ödesdigra konsekvenserna ur statsfinansiell synpunkt. Av deras ordalag framgår tydligt, att det i första hand är mot flottprogrammet och den stora stående hären, som skulle bibehållas efter fredsslutet, man riktade sig. Det exceptionella förhållandet, att ett fredsslut efter ett förödande och ruinerande krig omedelbart följdes av en kraftig upprustning, har gjort ett starkt intryck på Kammarkollegii ledamöter liksom säkerligen på många andra.

Karl XI och hans rådgivare voro trots varningarna beslutna att fullfölja rustningsprogrammet. De avgörande besluten fattades på Ljungbymötet, och under den följande tiden uppvaktade såväl Gyllenstierna¹ som Wachtmeister² Kammarkollegium med nya, i Ljungbystaten icke upptagna fordringar. Ej minst på grund härav ha förvecklingar uppstått mellan kollegium å ena sidan, Gyllenstierna och Wachtmeister å den andra. Kammarkollegium vände sig förgäves till Karl XI för att få rättelse.

På Ljungbymötet har man alltså valt att slå in på den enda möjliga vägen, om rustningsprogrammet skulle upprätthållas, att låta ständerna på en riksdag »överlägga, huru verket står till att hjälpa». Det var med andra ord den lösning, som Gyllenstierna angivit redan 1678, reduktion och räfst, som hade definitivt bestämts. Av allt att döma har reduktionsprogrammet nu också mera i detalj utformats.

Omedelbart efter Ljungbymötet har reduktionen i samband med den kommande riksdagen varit aktuell för Gyllenstierna. Samtidigt med att han den 11 december 1679 rekommenderade Olivekrans såsom lämplig vid riksdagen, förfrågade han sig genom denne hos konungen, huru han skulle förfara med »de hallandske godsens». Konungens svar är ej känt. Men resultatet blev, att en tidigare av generalguvernören utfärdad order om reduktion i Halland av honom själv kontramanderades. Enligt Ehrenflychts meddelande till

¹ Rosén, a. a., s. 118 med not 2.

² Clemensson, a. a., s. 115.

Karl XI omedelbart efter Gyllenstiernas död hade generalguvernören förklarat, att den halländska reduktionen skulle anstå »till riksdagen skedde». Gyllenstierna hade tillagt, att när reduktionen där genomförts, »så kunde där ock än 4.000 knektar inrättas till lantmilitien» förutom båtsmanshåll. Uppenbarligen har meningen varit, att man skulle avvakta ett reduktionsbeslut på den kommande riksdagen¹. Hela tillvägagångssättet förutsätter diskussioner om det på den instundande riksdagen väntade reduktionsbeslutet före förfrågan den 11 december.

Reduktionen och räfstepolitiken, förutsättningen för det fastställda rustningsprogrammet, har utan tvivel diskuterats på Ljungbymötet. Detaljer i reduktionsprogrammet ha efter mötet av Gyllenstierna satts i samband med den instundande riksdagen. Man har uppenbarligen nu fattat avgörande beslut rörande det program, som Gyllenstierna för Feuquières uppskisserat redan 1678.

Beträffande den tredje huvudfrågan på 1680 års riksdag, rådets degradering, föreligga inga direkta upplysningar i samband med Ljungbymötet. Men så sent som i september 1679 hade Gyllenstierna för Feuquières förklarat, att han skulle råda konungen »att handla med stor myndighet i förhållande till rådet men med bevarande helt och hållet av ständernas rättigheter, vilka han vill upprätthålla efter rikets lag och stadgar»². Även om de fattade besluten äro tydligast skönjbara beträffande reduktionen, där Feuquières' rapporter kunna kompletteras och kontrolleras, ha vi ingen anledning att betvivla, att även de tvenne övriga huvudfrågorna på riksdagen varit planerade av Gyllenstierna. Vad rådet angår, behöver man knappast mer än påpeka, att de avgörande besluten — bl. a. om riksdagens sammankallande — under senare delen av 1679 kommo till utan dess medverkan.

¹ Rosén, a. a., s. 116, 126 f., Gyllenstierna till Karl XI (egenhändigt) 11/12 1679, Postscriptum: »Jag har begärt av kanslirådet att taga besked om hallandske godsen, Eders Kungl. Maj:t beder jag honom nådigst ansvara och mig dess nådigste resolution meddela».

² F. F. Carlson, Sveriges historia III, s. 17.

I själva verket ha Karl XI och Gyllenstierna genom beslutet på hösten 1679 anteciperat 1680 års riksdagsbeslut. Genom att besluta utan rådets hörande och genom att börja genomföra rustningsprogrammet ha de handlat, som om detta beslut redan vore i kraft. Programmet har med andra ord varit klart, och man har spelat ett högt spel, då man handlat som om det vore antaget.

Det *program*, som skulle genomdrivas på riksdagen, har varit klart. Men en helt annan fråga är, om man även uppgjort ett *aktionsprogram* för riksdagen för att få de önskade beslutet genomdrivna. Det är ej många upplysningar härom, som stå att finna i tillförlitliga källor. Men de som finnas, peka även de på Ljungbymötet.

Det är bekant, att Gyllenstierna under sin sista tid sysslade med planläggningen av det stundande riksdagsarbetet. I egenhändigt koncept finnas bevarade hans utkast till tal om Karl XI:s giftermål »inför riksens ständers utskott» samt början till en sekret proposition. Den sistnämnda företer i en för förloppet på 1680 års riksdag viktig punkt överensstämmelse med den på riksdagen avgivna¹.

Medan förhandlingarna i Ljungby ännu pågingo, den 6 december 1679, utgingo de beryktade kallelserna till Klas Rålamb och Henrik Falkenberg att vara kommissarier i Pommern och Bremen². De kallades undanflynkt och Karl XI:s otåligen iver att få dem iväg före riksdagen gör det säkert, att kallelserna äro betingade av en önskan att i god tid före riksdagen skaffa ur vägen väntade motståndsledare till det uppgjorda programmet. Detta vittnar å andra sidan om att riksdagen ganska detaljerat förberetts på mötet i Ljungby. Under själva mötet eller omedelbart därefter har Henrik Hoghusen dessutom fått kungligt uppdrag att förbereda riksdagen³.

När Gyllenstierna den 11 december riktade sin förfrågan genom Olivekrans angående reduktionen i Halland, visar

¹ Carlgren, a. a., HT 1921, s. 10 not 2, s. 12 not 2.

² Carlgren, a. a., HT 1921, s. 8.

³ Karl XI till Gyllenstierna ²/₁ 1680, arkivet på Esplunda, jfr ovan s. 142 f.

hans samtida rekommendation för denne till den stundande riksdagen, att denna varit i hans tankar på samma gång. Olivekrans' påstående i början av år 1681, att han fått uppmaning att delta i riksdagsintrigerna för att främja konungens intressen men att han avböjt detta, får i sådant sammanhang ett ej ringa intresse. Tydligt är, att även tillvägagångssättet på riksdagen varit föremål för Gyllenstiernas stora uppmärksamhet.

VII.

Den i många olika källor under år 1680 förekommande uppgiften om ett av Gyllenstierna uppgjort program, avsett att genomföras på riksdagen, kan icke avfärdas såsom oriktig. Av Karl XI:s och Gyllenstiernas handlande vid tiden för Ljungbymötet i november—december 1679 framgår tydligt förhandenvaron av bestämda planer med avseende på vad som skulle genomföras på den instundande riksdagen. De i Stockholm i januari 1680 uppdykande ryktena bygga på kunskapen om de nu träffade avgörandena. Dessa ha med hänsyn till användningen i agitatoriskt syfte endast vantolkats.

När 1680 års riksdag sammanträdde, byggde Karl XI direkt vidare på Ljungbymötets beslut, att ständerna skulle »överlägga, huru verket står till att hjälpa». I propositionen hemställdes till deras avgörande, huru den för rikets trygghet nödvändiga hären och flottan skulle kunna underhållas. Ständerna skulle formellt själva spontant lämna förslag. I realiteten gällde det att förmå dem att avge det svar, som Gyllenstierna redan långt tidigare givit. Det är givetvis omöjligt att avgöra, i vad mån Ljungbymötets intentioner i detalj gå igen i de på riksdagen fattade besluten. Det är exempelvis möjligt, att Gyllenstierna i vissa avseenden velat gå längre, än riksdagen gjorde, och att han i andra punkter ej velat gå så långt. Men att hans död den 10 juni 1680 icke betecknade ett direkt brott i utvecklingslinjen är höjt över allt tvivel. De trenne stora avgörandena på riksdagen överensstämma helt med hans intentioner.

Ett par detaljer beträffande reduktionen äro även värda att uppmärksammas. I denna fråga — liksom beträffande förmyndarräfsen — framstår Hans Wachtmeister såsom initiativtagare på 1680 års riddarhus. För att ge tyngd åt sina ord understryker han gärna, att han framför konungens önsknigar. Denna omständighet bör ses i samband med det demonstrativa sätt, på vilket Karl XI sökte hans och brodern Axel Wachtmeisters sällskap¹. Riksdagsdeltagarna kunde rätt gärna ej sväva i tvivelsmål om att ärendena på förhand diskuterats inför konungen. I reduktionsfrågan är det bekant, hurusom Hans Wachtmeisters uttalande på Riddarhuset tolkades såsom ett av konungen avgivet löfte².

Hans Wachtmeisters på en gång framförda förslag angående reduktion i provinserna den 29 oktober 1680 visar å andra sidan stor överensstämmelse med Mauritz Posses av den 7 februari 1678³. Man kan säga, att det förstnämnda är en utvidgad och mera detaljerad upplaga av Posses. Wachtmeister anknuter inledningsvis också uttryckligen till Halmstadsriksdagen: »Halmstads beslut, det öppnar oss vägen». Posses antydningar om behovet av en ny reduktion kan även sammanställas med 1680 års beslut om gods utöver 600 d. s. ränta. Den fasta utgångspunkten för båda är emellertid reduktionen i provinserna med hänsyn till försvarets stärkande. För Wachtmeisters vidkommande är detta fullt uppenbart. Hela hans yrkande är upplagt med tanke på försvarets stärkande i provinserna⁴. Posse uttalade, att

¹ Se t. ex. prosten Henrik Nissenius till biskop Knut Hahn ^{23/10} 1680, Acta cleri, LDA, LLA: »Hans Maj:t är hela veckan på slottet till [han] lördagskväll reser till Jakobsdal och kommer igen söndags afton och har ingen i vagnen hos sig utan Wachtmeistrerna.» Jfr konungens regelbundna färder till och från Jakobsdal, Karl XI:s almanacksanteckningar, ed. S. Hildebrand, s. 72 ff. I sitt brev redogör Nissenius även för sina audienser hos konungen och ärkebiskopen. På konungens befallning förmedlade Axel Wachtmeister bekantskapen mellan Nissenius och ärkebiskopen.

² F. F. Carlson, Sveriges historia III, s. 144.

³ Carlgren, a. a., HT 1921, s. 32 not 2, har uppmärksammat likheten mellan Posses och Wachtmeisters förslag.

⁴ Ännu tydligare är detta fallet med den promemoria, som nära överensstämmer med Wachtmeisters anförande (Rosén, a. a., s. 217, not 1 och 2).

om reduktionen verkställdes, kunde det »bliva både ryttare och knektar till fyllest». Han ställde även frågan: »Var äro militiegodsens?».

Posses yrkande står i direkt överensstämmelse med Gyllenstiernas tankar, sådana de framställdes för Feuquières efter 1678 års riksdag. Det finns därför ingen anledning att betvivla samtidigt åsikt, att de inspirerats från högsta ort¹. Efter freden 1679 verkställde Gyllenstierna reduktionen i Skåne, och han utgick därvid ifrån att 1680 års riksdag skulle medföra nya beslut angående reduktionen i provinserna. Sedan detta hade skett, skulle exempelvis 4.000 man kunna indelas i Halland. En fullständig reduktion i provinserna såsom ett medel att underhålla ett större och starkare försvar — icke såsom ett medel till minskade skattebördor — var den bärande grundtanke hos Gyllenstierna, som han 1679 hade börjat omsätta i praktiken i Skåne för att efter riksdagen fortsätta med Halland. Under sådana omständigheter synes ingen anledning finnas att betvivla, att det i huvudsak var det senast vid tiden för Ljungbymötet tänkta och diskuterade reduktionsprogrammet, Wachtmeister framförde. Intet talar däremot.

Wachtmeisters uppträdande på riksdagen är i ännu en detalj av ett visst intresse. Tydligt främst av omtanke om sitt flottprogram förfäktade han meningen, att för amiralitetet nödvändiga gods, som voro bortförpantade, omedelbart borde tillgripas och pantinnehavarna tillfredsställas med en försäkran, att pantesumman skulle utbetalas. Han vann emellertid intet gehör för sin mening utan avspisades av lantmarskalken under motiveringen, att godsens ej kunde komma under amiralitetet, förrän förpantarna fått »betalning för det de rätteligen hava att fordra; eljest skulle konungen intet få den minsta kredit, om han ville sätta hela riket i underpant». Men den av Wachtmeister rekommenderade metoden hade Gyllenstierna börjat tillämpa beträffande för indelningen nöd-

¹ Ridderskapets och adelns riksdagsprotokoll ²¹/₂ 1678: Greve Banér: »Haven I uti kommission av Hans Kungl. Maj:t att proponera sådant», Feuquières' rapport, F. F. Carlson, Sveriges historia II, s. 574, not 1.

vändiga pantegods i Skåne just på Ljungbymötet 1679, där även Wachtmeister var närvarande.

Hans Wachtmeister var efter Gyllenstierna den främste målsmannen för det rustningsprogram, som varit aktuellt under förhandlingarna i Ljungby, där båda voro tillstådes vid konungens sida. Även om förhållandet mellan dem ej kan karakteriseras såsom »förtroligt», arbetade de på samma linje, Gyllenstierna mera i stort, Wachtmeister beträffande flottan. När meningarna understundom delade sig, gällde det olika åsikter *hur* uppbyggnaden av flottan bäst skulle ske, icke *att* den skulle ske, ej heller hur medlen skulle anskaffas. Efter Gyllenstiernas död har Wachtmeister fullföljt rustningsprogrammet för flottans vidkommande. På riksdagen 1680 har han såsom den förste på Riddarhuset konkret angivit den väg till medelanskaffning, som redan 1679 förutsatts, förmyndarräfst och reduktion. Det är möjligt, t. o. m. troligt, att Wachtmeister i detaljer avvikit från Gyllenstiernas tankar, när han framförde sina förslag. Av naturliga skäl har han satt flottprogrammet i främsta rummet och avgjort de meningsskiljaktigheter, som förefunnits mellan honom och Gyllenstierna, till sin fördel. Så exempelvis när Gyllenstiernas stora planer beträffande Landskrona, vilka voro till förfång för Karlskronas snabba uppväxt, skrinlades omedelbart efter generalguvernörens död¹. Men han framstår på riksdagen såsom den främste förvaltaren av Ljungbymötets traditioner och därmed även av Gyllenstiernas program².

¹ Clemensson, a. a., s. 176 f., Rosén, a. a., s. 123 f., not 2.

² I sin ovan a. rec. har Grauers med all rätt betonat, att Wachtmeister långt tidigare deltagit i reduktionsdebatterna och då förfäktat en egen mening. Grauers har även understrukit de av Clemensson konstaterade meningsskiljaktigheterna mellan Gyllenstierna och Wachtmeister. Slutligen har Grauers pekat på frånvaron av antydningar om Wachtmeister såsom fullföljare av Gyllenstiernas program i den förstnämndes bevarade papper. Det torde av det sagda framgå, att jag på intet sätt vill förneka Wachtmeisters originalitet i detaljer. Men jag vidhåller, trots Grauers delvis redan tidigare framförda invändningar, att Wachtmeister på 1680 års riksdag var den främste fullföljaren av Gyllenstiernas program, om man ser utvecklingen i stort. Något annat har jag givetvis icke med mina i förbigående fällda ord avsett att ge uttryck åt.

När det å andra sidan gäller att besvara frågan, huruvida tillvägagångssättet på riksdagen för att genomdriva beslutet motsvarat Gyllenstiernas intentioner, saknas alla fasta hållpunkter. De förberedelser, som bevisligen gjorts redan under Gyllenstiernas livstid, visa endast så mycket, att denne verkligen övervägt, huru det tänkta programmet skulle kunna genomföras. Man kan emellertid försöka konstatera, huru mycket av den tillämpade taktiken, som för tiden varit självklart.

Vad som framför allt gjorde det möjligt att genomdriva reduktionsbeslutet på riksdagen var dels att adeln splittrades främst genom bestämmelsen om de 600 d. s. ränta, dels att reduktionskravet från början togs upp av de lägre stånden, som övade tryck på adeln genom egna framställningar till Kungl. Maj:t. Man kan fråga sig, om och i huru hög grad en medveten plan från konungens och hans förtrognas sida här ligger bakom.

Beträffande splittringen inom adeln kan man peka på, att Mauritz Posses uppträdande på 1678 års riksdag gått ut på att åstadkomma en sådan splittring i reduktionsfrågan genom att framhålla, att adelsprivilegierna bättre skulle bevaras, om en reduktion av förläningsarna kom till stånd. En sådan taktik måste även vara i god överensstämmelse med Gyllenstiernas hela tidigare inställning till högadeln.

En följd av hela utvecklingen från Karl XI:s myndigblivande till 1680 var, att de lägre stånden stigit i politisk betydelse. På grund av ståndsmotsättningen var det självklart, att de lägre stånden skulle biträda förslag, som gingo ut på att minska speciellt högadelns ekonomiska och politiska inflytande. För dem, som voro beslutna att genomdriva en reduktion, var det naturligt att utnyttja det tryck, som de ofrälse ståndens hållning kunde utgöra.

I vad mån en sådan taktik var i överensstämmelse med Gyllenstiernas planer kan ej avgöras. Man kan visserligen peka på att åtskilligt av hans handlande under hans sista tid visar honom ganska fri från idén om adelns obetingade företräde¹. Hans politik såsom skånsk generalguvernör är

¹ Se härom och för det följande Rosén, a. a., 115 ff.

helt betingad av tanken på uppbyggnad och rustning. Den kännetecknas av stor hänsynslöshet särskilt mot adeln och dess privilegier. Man kan också peka på Gyllenstiernas nära förbindelser med kyrkliga och borgerliga kretsar, särskilt under hans sista tid i det skånska generalguvernementet. Men framförallt måste det understrykas, att förutsättningen för Gyllenstiernas politik — liksom för enväldet — var reaktionen mot förmyndartidens högadliga regim och den starka ståndsmotsättningen. Det var självklart, att en politik, som syftade till stärkt kungamakt, skulle söka och finna anslutning hos de lägre stånden.

För förståelse av läget i Sverige före 1680 års riksdag är det också av ganska stort intresse att iaktta den propaganda, som avsåg att motarbeta Gyllenstiernas planer och förhindra det väntade och fruktade riksdagsbeslutet. Då denna propaganda i januari 1680 först blir känd för oss genom Feuquières' rapporter, är den baserad på vad som sipprat ut om Ljungbymötet och i samband med detta fattade beslut. Man ställde frågan, vart Gyllenstierna syftade med sitt rustningsprogram, sin maktställning i Skåne samt med sina underhandlingar med danskarna. Skulle man ge ett svar härpå på grundval av vad som var känt om Gyllenstiernas planer, måste det bli, att han avsåg att stärka konungens makt och öka försvarets styrka på bekostnad av rådsaristokratien och adeln.

Man förnekade i agitationen ej heller att Gyllenstiernas planer gingo ut på att stärka konungamakten. I själva verket gick man ännu längre och omtalade, att han syftade till envælde. Men avslöjandet av planer, som i första hand skulle drabba endast rådsaristokratien och högadeln, var ingen lämplig propaganda mot en politisk fiende, vare sig man ville vinna gehör hos konungen eller i de bredare lagren. Propagandan stannade därför ej med detta påstående, utan gick främst ut på att motverka de lägre ståndens anslutning till Gyllenstierna. Denne kunde icke ytterst avse att stärka konungamakten, eftersom Karl XI i praktiken redan var enväldig på grund av det stora förtroende, som han åtnjöt hos

alla. I stället var syftet att skilja folket från konungen, att göra honom lika omöjlig i folkets ögon som Erik XIV hade blivit. Gyllenstierna var i själ och hjärta en medlem av rådsaristokratien och en anhängare av herrevälde. I samband med dessa beskyllningar rapporterar Feuquières också, att de stores animositet mot Gyllenstierna börjar sprida sig till folket, »non sans péril qu'elle ne retombe sur la personne du roi».

Beskyllningarna för bristande trohet mot kungen och för att vara anhängare av herrevälde voro förvisso de bästa argument, som kunde användas under denna tid för att göra en person impopulär utanför högadelns krets. Det var samma argument, som hade förts fram mot Axel Oxenstierna under striden om tronföljdsfrågan och mot Magnus Gabriel de la Gardie 1675. Hur orimliga dylika beskyllningar mot de nämnda herrarna än voro, så voro de likväl naturliga, eftersom de kommo från kretsar, som verkligen bekämpade högadeln och strävade efter att uppnå en starkare konungamakt. Men när samma beskyllningar riktades mot Gyllenstierna just då anstalter vidtogos från hans sida för att stärka konungamakten, visar detta tydligare än någonting annat, hur angeläget det var för hans motståndare att använda ett argument, som kunde påverka de lägre ståndens inställning, och hur lönlöst det var att i samma syfte beskylla Gyllenstierna enbart för enväldsplaner. Den framförda propagandan visar den naturliga motsättning, som fanns och som utgjorde förutsättningen för Gyllenstiernas politik.

I början av riksdagen 1680 spriddes en flygskrift, som angav sig vara författad av en gammal medlem av bondeståndet och som riktade sig till detta stånd. Huvudsyftet med skriften var att motverka den propaganda, som syftade till att genomdriva reduktionsyrkanden i de lägre stånden: »Jag hörer dem vilja göra ett nytt regemente annor än det härtill varit och att så mycket bättre komma till väga bruka de andra tre stånden att kasta kull herreståndet». Bönderna varnas för uppviglare, särskilt »för två vrånga herrar, som gå så underliga klädda. Och följa dem några, som nu äro

knapar och är en västgöte, som nu är tullherre, som är ock arger (Brynte Cronsköld). I prästeståndet är två kyrkoherrar i Stockholm och några hemma på landet . . . Den fleckotta borgmästaren i Stockholm, som talar så slätt, akter Er väl för honom, han är räven, som gör mycket ont och vill gärna göra mer om han kan» (Thegner)¹.

Man kan visserligen ej bygga på en dylik stridsskrifts faktiska uppgifter. Men man kan — liksom beträffande den i januari 1680 uppdykande propagandan — dra slutsatser av den allmänna tendensen. Det har varit självklart för den högadliga propagandan, att de drivande krafterna på 1680 års riksdag utnyttjade och blåste under stämningen i de lägre stånden. Uppgiften för propagandan har varit att motverka detta.

I den nämnda broschyren nedsvärtas särskilt ett antal herrar utan namns nämnande men med genomskinliga karaktistiker. Bland dessa märker man främst den avlidne Johan Gyllenstierna, Henrik Hoghusen, som i samband med Ljungbymötet fått hand om riksdagsförberedelserna, Frans Joel Örnstedt, Gyllenstiernas meddelegat under förhandlingarna med danskarna 1679, Brynte Cronsköld, som varit Gyllenstierna behjälplig under förhandlingarna i Köpenhamn 1680, samt Hans Wachtmeister, som varit med om Ljungbyförhandlingarna, som jämte brodern sågs i ständiga konferenser med konungen och som på Riddarhuset framförde frågan om förmyndarräfstén och reduktionsprogrammet. Broschurförfattaren låter de personer, som tillhört Gyllenstiernas omgivning under hans sista tid, framstå såsom reduktionsprogrammets målsmän och drivande krafter under riksdagen. Det var deras insatser, som det gällde att motverka. Visserligen kan det invändas, i enlighet med vad som ovan konstaterats, att propagandan mot enväldet byggde direkt vidare på propagandan mot Gyllenstierna. Därför kan man ej av flygskriften dra den slutsatsen, att det var Gyllenstiernas program, som *i detalj* fullföljdes. Men eftersom skriften

¹ Bondebrev, Nordin 884, UUB. Jfr Fryxell, Berättelser 17, s. 83 ff., Carlgren, a. a., HT 1921, passim.

kommit till med ett bestämt politiskt syfte, visar den, huru starkt samtiden kände kontinuiteten i utvecklingen från Gyllenstierna till 1680 års riksdag. Det var denna kontinuitets fakticitet, som medförde att propagandan mot Gyllenstierna ännu under riksdagen hade aktuell betydelse.

Utmärkande för 1680 års riksdag är, att de stora frågorna, förmyndarräfsten och reduktionen, väcktes till liv i ståndens plena, båda på Riddarhuset av konungens förtroendemän Hans Wachtmeister, den sistnämnda först hos de lägre stånden. Frågan är, i hur stor utsträckning en medveten aktionsplan från Karl XI:s eller hans förtrognas sida ligger bakom dessa »spontana» inledningar. Det kan vara skäl att erinra om att vid tiden för riksdagen förbereddes en liknande »spontan» framställning till konungen på ett annat håll, nämligen hos de skånska ständerna. Efter förhandlingar mellan biskop Knut Hahn och Karl XI i juli 1680 har aktionen satts igång för att förmå det skånska prästerskapet att anhålla om uniformitet och om bestraffning av under kriget upproriska kolleger. Det framhölls i agitationen, att en dylik anhållan »visserligen bliver av Hans Kungl. Maj:t i nåder upptagen»¹. Beslutet att förmå Skånes ständer att anhålla om uniformiteten hade definitivt fattats vid samma tillfälle som riksdagen beslutats, på Ljungbymötet 1679. Det har ett nära inre samband både med riksdagen och Gyllenstiernas planer. Man har angående aktionen i Skåne framhållit, att den erinrar om orden i Västerås recess: »Och bådöm där alle om, att Guds ord måtte allestädes i riket renlige predikat varde»². Detsamma torde kunna sägas om de stora, likaledes på förhand avgjorda besluten på 1680 års riksdag, endast med den skillnaden, att resonansen hos de lägre stånden var så mycket större på den svenska riksdagen än hos Skånes ständer.

---

¹ Hahn till prosten Sven Knutsson ²⁸/₁₀ 1680, Acta cleri, LDA.

² S. Kjällerström, rec. av Y. Bogren, Den kyrkliga försvenskningen av Skånelandskapen och Bohuslän, Kyrkohist. Årsskrift 1938, s. 323.

Från och med Ljungbymötet 1679 har 1680 års riksdag förberetts både av Karl XI och hans förtrogna med Gyllenstierna i spetsen och av oppositionen. Det är naturligt, att de förstnämnda handlade så diskret som möjligt och att oppositionen talade om planerna så högljutt man vågade. Därför ha vi bäst kunskap om programmet i dess förvrängda form. I den formen bör talet om planerna ej tillmätas betydelse såsom källa för vart Gyllenstierna verkligen syftade. Men de i olika källor i dylikt sammanhang förekommande påståendena om Gyllenstiernas planer ha likväl sin stora betydelse i det avseendet, att de kunna visas gå tillbaka på en agitation 1679—80. De äro med andra ord rester av en politisk realitet under dessa år. Förutsättningen för agitationen är kunskap om faktiska planer med avseende på riksdagen från Gyllenstiernas sida.

På grundval av helt andra källor är det möjligt att i stora drag fastställa Gyllenstiernas program. Han har framför allt syftat till reduktion och förmyndarräfst. Dessa programpunkter ha främst betingats av att de utgjorde medel till att genomföra det rustningsprogram, som börjat sättas i verket 1679. Men Gyllenstierna har också planerat en degrading av rådsmakten. De tre huvudpunkter, som genomdrevos på riksdagen, ha också varit huvudpunkter i hans program. Å andra sidan har han deklarerat, att ständernas rätt borde bibehållas. Även detta står i överensstämmelse med 1680 års riksdagsbeslut.

I hur stor utsträckning besluten på 1680 års riksdag i *detaljer* motsvara Gyllenstiernas intentioner — eller kanske snarare intentionerna på Ljungbymötet — kan däremot ej avgöras. Man har här — liksom givetvis i ännu högre grad för den följande utvecklingen — all anledning att ta fasta på den omständigheten, att agitationen mot enväldet byggde direkt vidare på agitationen mot Gyllenstierna. Det kan fastslås, att redan de personer, främst Hans Wachtmeister men även andra, som buro upp traditionerna från Gyllenstierna, åvägabragt förändringar, överensstämmande med deras personliga önskemål.

Endast en allsidig genomgång av källmaterialet både före och efter den 10 juni 1680 kan här ge säkra resultat. Det visar sig exempelvis då beträffande flottan och beträffande utvecklingen i Skånelandskapen, där det mera i detalj är möjligt att iaktta Gyllenstiernas planer, att man visserligen byggde vidare på den under hans tid lagda grunden men att både jämkningar och skärpningar kommo till stånd, beroende på de kungliga förtroendemännens skiftande inställning. För speciellt riksdagens vidkommande kommer en sådan undersökning alltid att försvåras av den omständigheten, att vi veta för litet både om Gyllenstiernas program och om de från detta program avvikande meningar, som kretsen kring kungen i övrigt hyste. Ett verkligt systemskifte på det inrikespolitiska området torde man emellertid först ha anledning tala om, när Erik Lindsköld med sin i förhållande till Gyllenstierna på samma gång mera teoretiska och radikala läggning fått dominerande inflytande över Karl XI.

Ett problem för sig är, om även ett aktionsprogram för 1680 års riksdag existerat under Gyllenstiernas livstid. Men då det beslut, som skulle genomdrivas, i sina huvuddrag fixerats redan 1679, förefaller det mer än sannolikt, att även metoderna diskuterats. Redan vid tiden för Ljungbymötet finnas också antydningar om direkta förberedelser. Hur man i stort skulle gå tillväga var självklart av partimotsättningen, ej minst demonstrerad i den politiska propagandan. Hur omsorgsfullt beslut i önskad riktning förbereddes 1680 visar den parallella politiken gentemot de skånska ständerna. Här liksom på riksdagen gällde det att få ständerna själva att lämna önskade förslag om de planerade förändringarna. När man åt ständerna överlät att avge förslag, förutsätter detta en på förhand planerad dirigering av ständernas verksamhet.

Jerker Rosén.